

Turistička valorizacija prirodne baštine otoka Paga

Burić, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:749339>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za nastavničke studije u Gospiću

Sveučilišni integrirani prijediplomski i diplomski studij

Petra Burić

Turistička valorizacija prirodne baštine otoka Paga

Diplomski rad

Gospić, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za nastavničke studije u Gospiću
Sveučilišni integrirani prijediplomski i diplomski studij
Učiteljski studij u Gospiću

Turistička valorizacija prirodne baštine otoka Paga

Diplomski rad

Student/ica:

Petra Burić

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Jadranka Brkić-Vejmelka

Gospić, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Petra Burić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Turistička valorizacija prirodne baštine otoka Paga** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Gospić, 27. lipnja 2024.

Turistička valorizacija prirodne baštine otoka Paga

Sažetak

Otok Pag zbog svog specifičnog geografskog položaja, geoloških i geomorfoloških obilježja i klimatskih prilika posjeduje brojne elemente prirodne baštine koji su povoljni za turističku valorizaciju. Neki od njih uključeni su u turističku ponudu te se adekvatno odražavaju na poboljšanje turističke ponude. Ipak, postoje i elementi prirodne baštine koje je moguće bolje koristiti u turistički svrhe, kao i resursi koji gotovo uopće nisu uključeni u turističku ponudu, dok istovremeno predstavljaju velik potencijal za razvoj selektivnih oblika turizma. Veliki izazov predstavlja zaštita prirodne baštine i prirodnih resursa, uz istovremeni turistički razvoj područja. S obzirom na značaj prirodne baštine, važno je zaštititi je od nepovoljnih utjecaja čovjeka, što nije jednostavno ukoliko se turistička ponuda želi povećati. Osim prirodne baštine, na otoku su i brojni elementi povijesne i kulturne baštine, a koji su prikladni za integraciju u jedinstvenu turističku ponudu. Kako bi to bilo moguće, potrebna je suradnja različitih dionika u turizmu, ali i kvalitetna promocija. S obzirom na veliku konkurenciju na turističkom tržištu, kako na domaćoj tako i na međunarodnoj razini, turizam na otoku Pagu treba se temeljiti na korištenju i promociji onih resursa koji su specifični, a kakvima u velikom broju i raspolaže.

KLJUČNE RIJEČI: prirodna baština, otok Pag, turistička valorizacija, Novalja, Poveljana, Kolan

Tourism Valorization of Natural Heritage of Pag Island

Summary

The Pag island, due to its specific location, climatic conditions and history, possesses numerous elements of natural heritage and natural resources. Some of them are included in the tourist offer in a quality way and are adequately maintained and improved. However, there are also elements of natural heritage that can be better used for tourism purposes, as well as natural resources that are practically not included in the tourist offer at all, while at the same time they represent great potential for the development of selective forms of tourism. A big challenge is the protection of natural heritage and natural resources, along with the simultaneous tourism development of the area. Considering the importance of natural heritage, it is important to protect it from unfavorable human influences, which is not easy if the tourist offer is to be improved. In addition to the natural heritage, numerous elements of historical and cultural heritage are represented on the island, which are suitable for integration into a unique tourist offer. In order for this to be possible, cooperation between different tourist destinations and tourism marketing stakeholders is needed, as well as quality marketing and promotion. Considering the great competition on the tourist market, domestic as well as international, tourism on the island of Pag should focus on promoting its specific resources, of which it possesses a considerable number.

KEYWORDS: natural heritage, Pag island, Novalja, Kolan, Poveljana

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Predmet i cilj diplomskog rada	1
1.2. Izvori i metode	2
2. PRIRODNO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE OTOKA PAGA.....	3
3. TURISTIČKI RAZVOJ OTOKA PAGA	9
3.1. Turistički promet.....	10
4. PRIRODNA BAŠTINA U RAZVOJU TURIZMA OTOKA PAGA.....	14
4.1. Prirodna baština otoka Paga.....	15
4.1.1. Kolanjsko blato	15
4.1.2. Velo i Malo blato	16
4.1.3. Dubrava – Hanzina.....	17
4.1.4. Zaštićeni posebni geološko paleontološki rezervat Crnika.....	18
4.1.5. Područja Paga unutar mreže Natura 2000.....	19
4.2. Turistička valorizacija prirodne baštine.....	21
4.3. Turistički potencijal prirodne baštine otoka Paga.....	28
5. INTEGRACIJA PRIRODNE I KULTURNE BAŠTINE OTOKA PAGA U TURISTIČKE SVRHE	31
6. ZAKLJUČAK.....	38
7. LITERATURA	40
8. POPIS ILUSTRACIJA	47

1. UVOD

Prirodna baština ima veliki značaj i vrijednost za svaku državu, posebno u smislu turističkog razvoja. Elemente prirodne baštine potrebno je zaštititi i održavati, zbog čega postoje različite kategorije zaštite područja na kojima je vrijedna prirodna baština. Prirodna baština odraz je niza specifičnih geografskih, geomorfoloških, klimatskih, ali i kulturnih i drugih čimbenika te je njezina vrijednost time veća i značajnija. Čovjekovim djelovanjem, prirodna baština može se uništiti ili oštetiti, ali i očuvati i valorizirati. Jedan od načina valorizacije je turistička valorizacija prirodne baštine što znači uključiti je u turističku ponudu pojedinog područja. Jedno od područja koje obiluje prirodnim resursima i elementima prirodne baštine je otok Pag koji je poznat po brojnim prirodnim specifičnostima i zanimljivostima.

Dva su obilježja svih otoka posebno naglašena: izolacija i prostorna ograničenost (Royle, 2001). Prostorna izdvojenost i izoliranost daje im atribucije „različitosti“. Otoci su odvojeni dijelovi kopna i često ih karakteriziraju specifičnosti, primjerice flore i faune, ali i klimatske osobitosti, što je utjecalo na razvoj otočne populacije. Hrvatski otoci spadaju u najvrijednije nacionalne prostore Hrvatske (Nejašmić, 2006), ujedno otoci su najdragocjeniji hrvatski prostor za promišljenu i efikasnu budućnost (Jadrešić, 2001). Većina hrvatskih otoka mali su otoci čiji suvremeni razvoj treba promatrati u kontekstu globalnih procesa litoralizacije (Faričić, 2012).

1.1. Predmet i cilj diplomskog rada

Predmet istraživanja ovog diplomskog rada je turistička valorizacija prirodne baštine otoka Paga. U fokusu rada je analiziranje korištenja elemenata prirodne baštine u turističke svrhe te procjena turističke vrijednosti takvih elemenata. Ciljevi ovog rada uključuju utvrđivanje prostornih resursa otoka Paga i dominantnih čimbenika turističkog razvoja, analiziranje i tumačenje elementa prirodne baštine, utvrđivanje razine zaštite pojedinih turističkih područja te analiziranje mogućnosti integriranja prirodne i kulturne baštine pojedinih turističkih regija na otoku.

1.2. Izvori i metode

U radu su korišteni sekundarni podaci prikupljeni iz literature koja obuhvaća različite izvore kao što su knjige, znanstveni i stručni članci, zakonski akti, postojeći strateški dokumenti te internetski izvori. Također, analizirani su i statistički podaci koji se odnose na turistički promet otoka Paga, a koji su dostupni putem baza podataka Državnog zavoda za statistiku. Terenskim istraživanjem s popratnim fotografiranjem i promatranjem istraženo je područje cijelog otoka Paga, od najsjevernijeg dijela područja Luna do krajnjeg juga, područja Paškog mosta.

2. PRIRODNO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE OTOKA PAGA

Otok Pag jedan je od otoka u unutarnjem nizu hrvatskih, istočno-jadranskih otoka. Geomorfološki predstavlja dio Ravnih Kotora, od kojih je razdvojen povijesnim geološkim procesima (Magaš, 2011:5). To je peti po veličini otok u Jadranskom moru s površinom od 284 km² te se ističe kao najveći sjevernodalmatinski otok. Riječ je također o najrazvedenijem otoku Jadrana s impresivnih 302,47 km obale i koeficijentom razvedenosti 4,5. (slika 1). Otok Pag smjestio se između Velebitskog kanala na istoku i Kvarnerića na sjeveru, okružen je otocima: Rabom na sjeveru, Olibom i Virom na istoku (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:7).

Slika 1. Geografski položaj otoka Paga

Izvor: <https://www.google.hr/maps/@44.5152344,14.7923892,10z?hl=hr&entry=ttu> (pretraživano 26. 6. 2024.)

U pogledu upravno-teritorijalnog ustroja Republike Hrvatske na županije, otok Pag je prvotno bio dio Ličko-senjske županije. Pag je jedini hrvatski otok podijeljen, u administrativnom smislu, između dvije županije. Sjeverni dio otoka, poznat po gradu Novalji, administrativno spada u Ličko-senjsku županiju, dok južni dio, obuhvaćajući grad Pag, općinu Kolan i općinu Poveljana, administrativno pripada Zadarskoj županiji. Dakle, danas je najvećim dijelom otok Pag sastavni dio Zadarske županije, dok je manji, sjeverni dio otoka u sastavu Ličko-senjske županije. Ova promjena potaknula je nova, ponekad i suprotstavljena razmišljanja o prostornom i gospodarskom povezivanju te razmještaju pojedinih javnih ustanova i slično. Unatoč tim promjenama, otok Pag i njegovi stanovnici i dalje, s obzirom na mnoge osobitosti, prvenstveno koriste i vrednuju funkcionalnu povezanost s najbližim

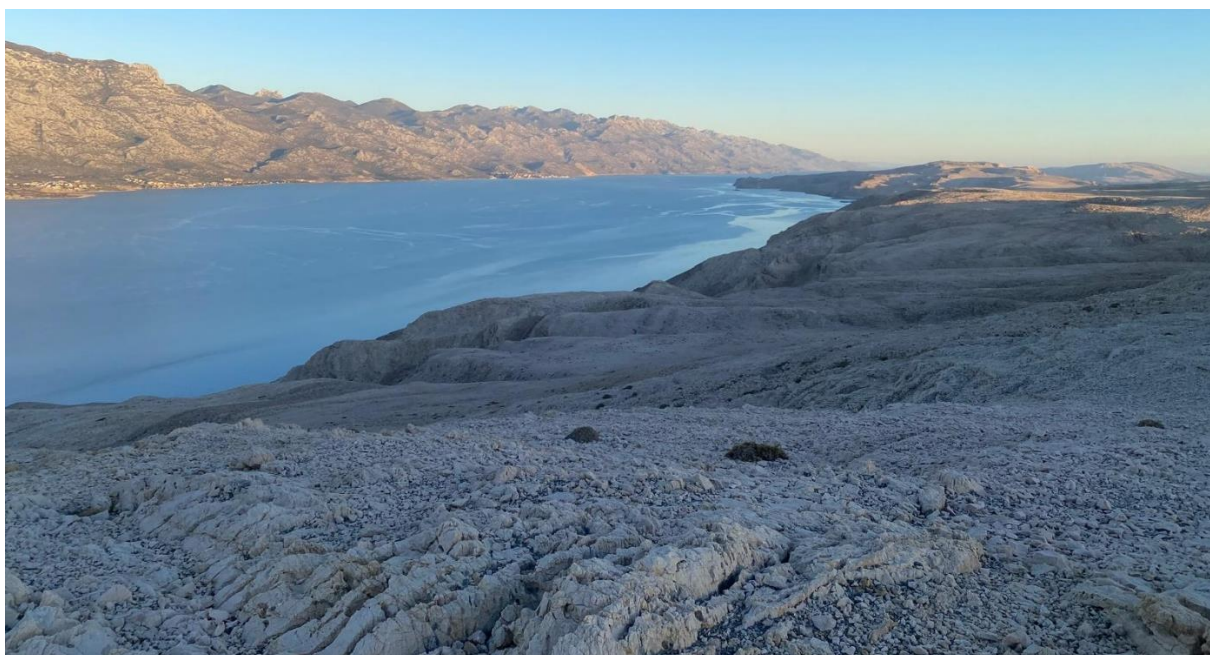
upravnim, regionalnim i stoljetnim tradicionalnim središtem u Zadru. S druge strane, funkcionalna povezanost s gospodarskim središtem u Rijeci i upravnim u Gospiću manje je istaknuta (Magaš, 2011:5).

„Ono što je bitno odredilo otok Pag je to što je on položajem jako blizu kopna te su ga Hrvati naselili odmah nakon dolaska na Jadran, prvog od svih većih otoka u Dalmaciji i Primorju“ (Sorić, 2020:26). Krajolik otoka specifičan je, a na njega je utjecala prirodno-geografska osnova prostora. U prvom redu, to je krški reljef koji je modeliran u karbonatnim stijenama. Osobiti značaj ima bura, prevladavajući vjetar na području otoka koji utječe na razvoj biljnog pokrova, ali i na svakodnevni društveno-gospodarski život. Može se reći da je na otoku prisutna prostorno-funkcionalna dvojnost i prirodno-geografska raznolikost koja je posljedica međudjelovanja krškog reljefa i bure, kao i društveno-gospodarskog razvoja u dva različita administrativna okvira (Faričić, 2003:48).

Dakle, važno obilježje otoka Paga krška je morfologija koja je izražena po cijelom otoku. Takva morfologija bila je prisutna još u najstarijim vremenima (Magaš, 2011:10). Zbog toga najveći dio otoka čini kamenjar na kojem rastu trava, nisko aromatično bilje, osobito kadulja i smilje. Površina pokrivena šumama čini svega oko 5 % ukupne površine otoka (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:98). Vegetacija na otoku je oskudna, ali i specifična.

Vanjski čimbenici, poput klimatskih karakteristika, imaju značajnu ulogu u oblikovanju reljefa otoka. Otok Pag ima umjereno toplu vlažnu klimu s vrućim ljetima. Termički utjecaj mora, zajedno s prodorima hladnog zračnog strujanja poput bure (SI smjera) s Velebita, značajno modificiraju klimatske uvjete na otoku (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:8). Zbog specifičnog položaja, otok Pag jedan je od najsunčanijih otoka na hrvatskom Jadranu, s više od 2.500 sunčanih sati godišnje (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:98).

Pag je poznat i kao „mjesečev otok“ (slika 2), iz razloga što njegov istočni dio izgledom podsjeća na mjesečevu površinu odnosno njegov reljef je specifičan.

Slika 2. „Mjesečev otok“

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 22. 1. 2024.)

Promatrajući sliku 2, vidljiva je veličanstvena i gotovo zastrašujuća slika kamenih prostranstava, gotovo potpuno bijelog i golog kamena koji se može pronaći u raznim oblicima, zbog čega se Pag često naziva i „otokom kamena“ (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:99). Kada se promatra istočna strana otoka, gdje prevladavaju surovi krš i strme stijene, razumljivo je da je vegetacija oskudna. Blizina Velebita i fenomen bure značajno utječe na biljni pokrov otoka, pa je istočni dio otoka zbog jakih naleta bure i nanosa soli sasvim ogoljen. Međutim, zapadna strana otoka je potpuno drugačija, pa se mogu pronaći travnjaci, pašnjaci, vinogradi pa čak i poneki šumski krajobraz. Nadalje, aromatično bilje čini osnovu prehrane paških ovaca na kamenjaru, pridonoseći posebnom okusu mlijeku, mesu (janjetini) i paškom siru. Na otoku se također očuvala autohtona šikara zimzelenog karaktera, a ima i hrasta medunca, hrasta crnike, ali i alepskog bora itd. U pojedinim dijelovima otoka nalaze se flišne naslage, duboke uvale i blata, kao i slatka i bočata voda. Takve reljefne i vegetacijske specifičnosti otoka Paga posljedica su geološke povezanosti s Ravnim kotarima (Mihelj, 2020:33).

Najviši vrh na otoku je Sveti Vid (slika 3), na 348 metara nadmorske visine, a prilaz vrhu omogućen je putem nekoliko planinarskih staza. Na vrhu se nalazi vidikovac s kojeg se pruža pogled na cijeli Kvarnerski i Zadarski arhipelag.

Slika 3. Vrh Sveti Vid – najviši vrh otoka Pag

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 21. 1. 2024.)

Što se tiče vegetacije, na otoku prevladavaju mediteranske i submediteranske biljne vrste. Oko 650 vrsta pronađeno je na otoku, od čega je 45 endema. Zbog specifičnih klimatskih prilika, česti su i krški kamenjari na kojima se može pronaći oskudno nisko bilje, a samo je 2 % otoka prekriveno tlima (Magaš, 2000:47).

Nedostatak plodnih površina na otoku uvelike je determinirao gospodarski razvoj područja pa se stanovništvo kroz prošlost pretežno orijentiralo na stočarstvo, vinogradarstvo i ribarstvo, a u novije vrijeme i turizam (Natura Jadera, 2023:46). Otok Pag poznat je i po proizvodnji soli. Kada je riječ o vinogradarstvu, posebno su poznata vina proizvedena od autohtone domaće loze. Zbog visokih ljetnih temperatura, vrućina, malih količina padalina i obilja vjetrova, grožđe na Pagu specifično je te ima naglašenu slatkoću. Osim vinogradarstva, na sjevernom, nešto zelenijem dijelu otoka, važno obilježje su i maslinarstvo, odnosno uzgoj maslina (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:98).

Iako se možda na prvi pogled može učiniti kako na Pagu određene tradicionalne djelatnosti nisu moguće, vidljivo je zapravo da postoje one koje su moguće i ne samo to, koje su zbog specifičnih klimatskih uvjeta ujedno i posebne. Otok Pag ističe se po uzgoju ovaca te

povezanim proizvodima (paški sir, paška janjetina), kao i po vinogradarstvu te maslinarstvu. Ovčarsku proizvodnju potrebno je poticati s obzirom da ima utjecaj na lokalno gospodarstvo pa samim time i zadržavanje stanovnika na otocima, ali i na očuvanje biološke ravnoteže. Ne smije se umanjiti niti značaj ovčarske proizvodnje (ispaše) na umanjenje rizika od požara (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2021:30). Jasno je stoga kako otok Pag posjeduje većinom oskudne, ali značajne prirodne karakteristike, odnosno resurse koji se mogu upotrijebiti u gospodarske svrhe.

Otok Pag stoga posjeduje i određene specifične prirodne resurse i obilježja. Tako otok obiluje znatnim brojem obalnih slatkih ili bočatih izvora, koji su pretežito periodični. Osim toga, na otoku se nalazi značajan broj izvora pitke vode, posebice na područjima gdje se susreću vapnenci i nepropusni lapori. Iako nema stalnih površinskih tokova, povremeno se javljaju tokovi izazvani intenzivnim oborinama, a ti vodotoci obično otječu u more. U okolnom moru ima brojnih vrulja. Voda uglavnom dolazi na otok iz podmorja, s velebitskih padina. Osim toga, na otoku se nalaze tri močvarna područja: Veliko blato, Malo blato i Kolanjsko blato. U kopnenom dijelu plitke Paške uvale, nalazi se (ljekovito) blato (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:98). Iako naslage blata postoje na predjelu Lokunja, u samom središtu grada Paga, najpoznatije je ono zapadno od Povljane, uz plažu Dubrovnik, poznato i kao Segal (slika 4).

Slika 4. Ljekovito blato Segal

Izvor: <https://povljana.hr/o-povljani-info/znamenitosti-povljane/ljekovito-blato> (pretraživano 08. 11. 2023.)

Ponekad se ovo područje u kojem se nalazi (ljekovito) blato naziva i „jezero“ Segal sa muljevitim sedimentom. Prirodno terapijsko djelotvorno sredstvo poput peloida, u

kombinaciji sa sunčevom svjetlošću i čistim zrakom, povoljno utječe na očuvanje i poboljšanje zdravlja, unapređenje kvalitete života te prevenciju oboljenja i terapiju za različite bolesti. Ljekoviti peloid pokazuje svoju učinkovitost u tretmanu degenerativnih bolesti, reumatskog artritisa i kožnih problema. Poznato je da prirodno blato ima blagotvoran učinak na detoksikaciju organizma (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013).

3. TURISTIČKI RAZVOJ OTOKA PAGA

Povijest hrvatskog turizma može se analizirati kroz pojedina razdoblja: razdoblje pojava sličnih turizmu, početak organiziranog turizma sredinom 19. stoljeća, razdoblje od početka 20. st. do kraja Prvog svjetskog rata, razdoblje između dva svjetska rata, turizam u ratnom okruženju, razdoblje nakon Drugog svjetskog rata te razdoblje samostalnosti Hrvatske (Vukonić, 2005). Prve pojave turizma na otoku Pagu datiraju između Prvog i Drugog svjetskog rata. Godine 1925. bilježe se prvi posjeti stranih turista, istovremeno s izgradnjom i otvaranjem prvih hotela i drugih objekata namijenjenih ugostiteljskim uslugama. Ovaj skromni početak označio je početak razvoja turizma na otoku Pagu, koji će se kasnije znatno proširiti i postati važan segment gospodarstva (Diklić, 2012:360). To je sukladno i s općim porastom turističkog prometa na prostoru tadašnje države. U 1923. godini dolazi do jačanja propagande te akcije unaprjeđenja turizma, što je za posljedicu imalo i povećanje turističkog prometa (Pirjevec, 1998:35). Na Pagu se 1929. osnovao Odbor za poljepšavanje grada što je početkom 20. st. postala učestala pojava (Vukonić, 2005).

Jedan od važnih čimbenika razvoja turizma je prometna dostupnost. Otočna izdvojenost od kopna može biti ponekad čimbenik slabijeg turističkog razvoja. U današnje vrijeme turizam je najvažnija gospodarska grana otoka Paga. Povijesno gledano, poseban zamah turizmu dobiven je nakon što je izgrađen i u promet pušten Paški most (slika 6), 1968. godine. U prometnom smislu otok Pag tada je postao poluotok (Natura Jadera, 2023:56) tj. dio kopna. Paški most olakšao je dolazak na otok i učinio Pag dostupan svima.

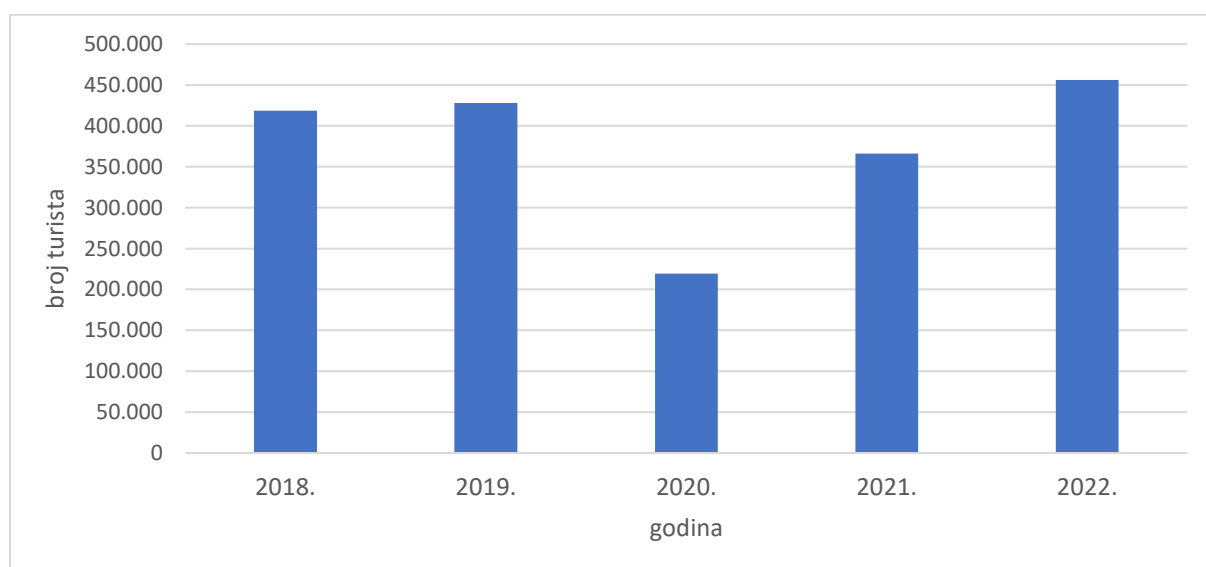

Slika 5. Paški most

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 26. 4. 2024.)

3.1. Turistički promet

Otok Pag turistički rast bilježi od početaka turističkog razvoja sve do Domovinskog rata tj. do 1991. Od 1996. otok Pag, kao i cijelo područje Hrvatskog primorja, bilježi kontinuirani rast i razvoj turizma. Treba napomenuti kako je pozitivne turističke trendove, posebno po broju dolazaka turista, prekinula pandemija bolesti COVID-19 tijekom 2020. godine. Mjere usmjerene prema suzbijanju širenja bolesti uključivale su i ograničenja u putovanjima te ograničenja u radu turističkih objekata, zbog čega je došlo do pada turističkog prometa i svih bitnih pokazatelja turističke djelatnosti. Analiza kretanja broja dolazaka turista na otok Pag u razdoblju 2018.-2022. pokazuje svu osjetljivost turizma na vanjske (negativne) čimbenike (slika 6). Valja napomenuti kako su u ovoj analizi uključeni statistički podaci za grad Pag, grad Novalju te općine Kolan i Povljana, dakle za cijeli otok Pag.

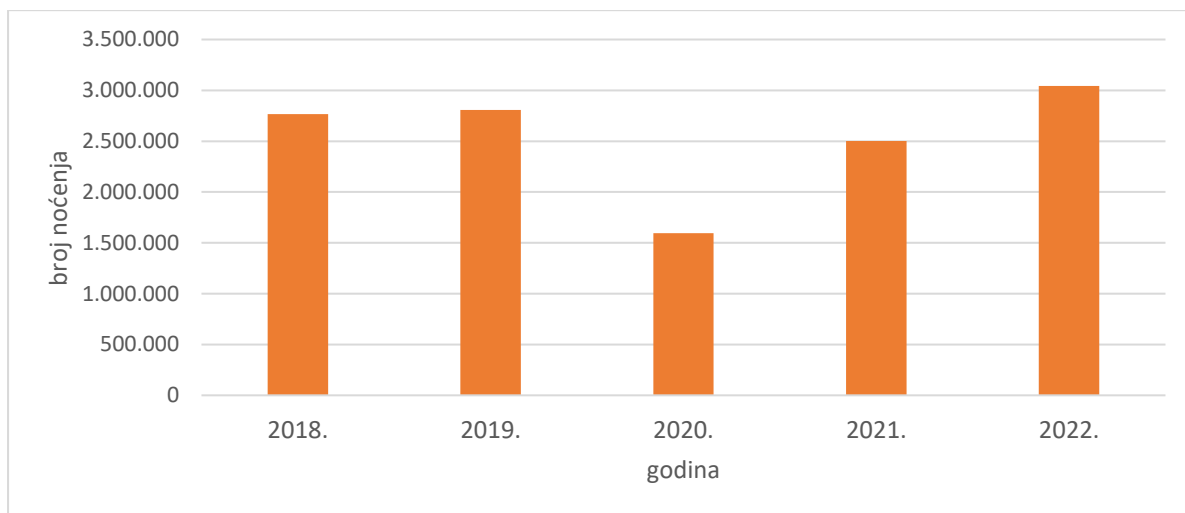
Slika 6. Dolasci turista na otok Pag u razdoblju 2018.-2022.

Izvor: Izrada autorice prema podacima Državnog zavoda za statistiku

U prvoj promatranoj godini zabilježeno je 418.446 dolazaka turista, a naredne godine dolasci su se povećali za oko 2 % te iznose 427.843. Kao i na razini cijele države, u 2020. godini na otoku Pagu zabilježen je drastičan pad turističkih dolazaka. Riječ je o padu od 49 % te je 2020. godine ostvareno 219.182 dolazaka na otok Pag. Smirivanje nepovoljnih prilika s pandemijom i „otvaranjem“ gospodarstva polako se počela oporavljati i turistička djelatnost pa je broj dolazaka u 2021. godini bio veći nego u 2020. godini za 67 % te je iznosio 366.250. Rast dolazaka nastavio se i u 2022. godini te je u odnosu na godinu ranije ostvaren porast od

25 %. To je ujedno i najveći broj dolazaka u promatranom periodu, kada je ostvareno ukupno 456.306 dolazaka na otok Pag. Treba istaknuti da je pad u dolascima turista u 2020. godini na razini cijele Republike Hrvatske bio još i veći. Naime, u 2019. godini u cijeloj državi ostvareno je 19.566.146 turističkih dolazaka, što je ujedno rekordna godina hrvatskog turizma, a godinu kasnije, 7.001.128 dolazaka, što predstavlja pad od oko 64 %. U odnosu na prosjek na razini države, pad dolazaka na otok Pag bio je ipak manji (49 %). Osim toga, uočljivo je da je broj turističkih dolazaka na otoku Pagu premašio rekordnu 2019. godinu, što je bila pojava samo u nekim turističkim mjestima u Republici Hrvatskoj.

Drugi važan pokazatelj turističkog prometa su noćenja turista (slika 7). Može se primijetiti isti trend kao i u slučaju broja dolazaka turista. U 2018. godini ostvareno je 2.765.804 noćenja, a godinu kasnije broj noćenja porastao je za nešto više od 1 % te je iznosio 2.805.834. U 2020. godini zabilježen je pad noćenja za 43 % u odnosu na 2019. godinu te je 2020. godine ostvareno 1.595.344 noćenja. Isto kao i u slučaju dolazaka, u 2021. godini slijedi oporavak i porast od 57 % u odnosu na kriznu 2020. godinu.

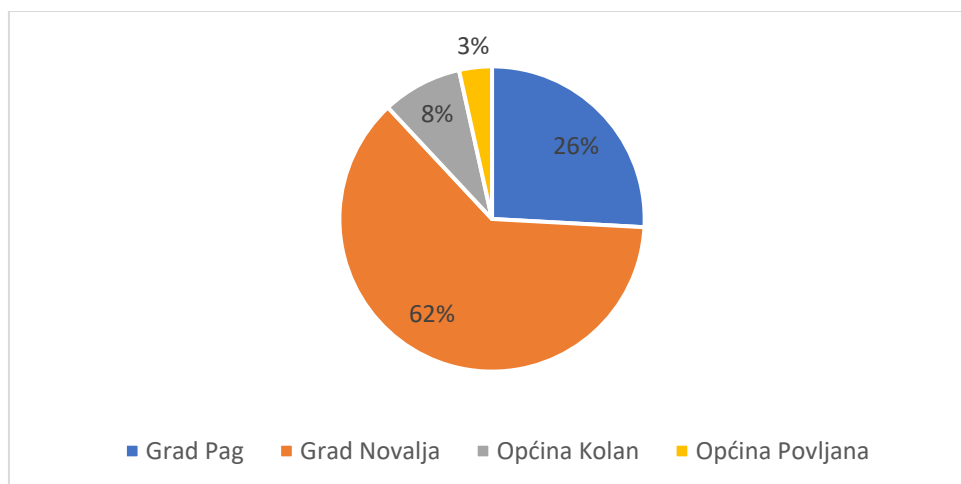

Slika 7. Broj noćenja turista na otoku Pagu u razdoblju 2018.-2022.

Izvor: Izrada autorice prema podacima Državnog zavoda za statistiku

U 2021. godini ostvareno je 2.502.055 noćenja. U 2022. godini nastavljen je trend rasta broja noćenja te je broj noćenja porastao za cca 22 % i iznosio je 3.042.689. I po broju noćenja, otok Pag je imao veći turistički promet od rekordne 2019. godine.

Zanimljivo je također analizirati udio pojedinih administrativnih jedinica u ukupnom turističkom prometu na otoku Pagu (slika 8).

Slika 8. Udio turističkih dolazaka na otok Pag u 2022. godini

Izvor: Izrada autorice prema podacima Državnog zavoda za statistiku

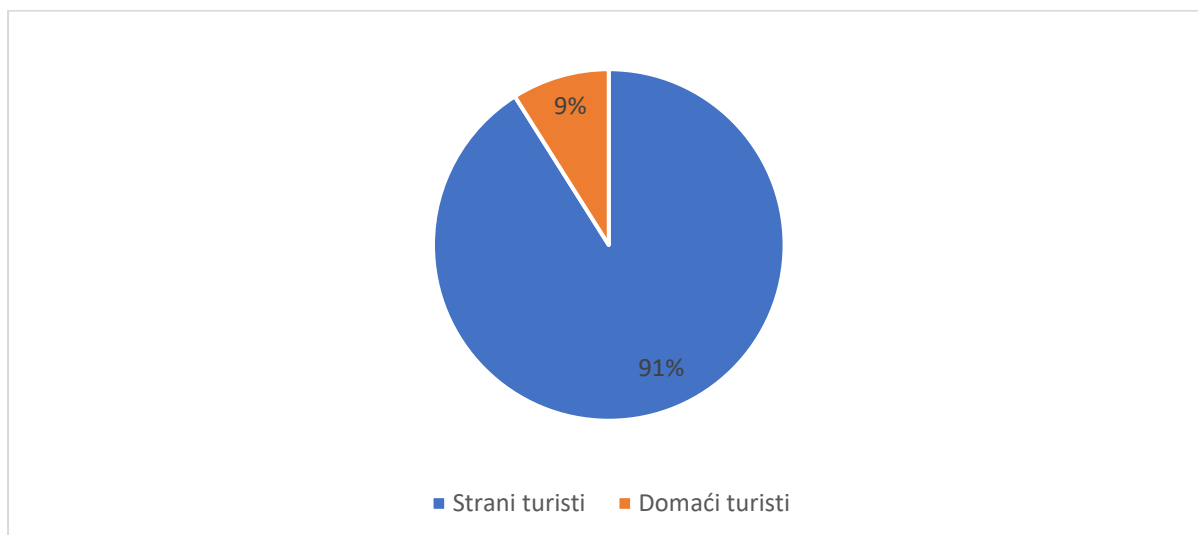
Broj turističkih dolazaka u grad Novalju veći je od svih drugih destinacija zajedno. Čak 62 % svih turističkih dolazaka otpada na grad Novalju. Na drugom mjestu po broju dolazaka u 2022. godini nalazi se grad Pag s udjelom od 26 %. Slijedi općina Kolan s udjelom od oko 8 % te općina Poveljana s udjelom od 3 %. Treba naglasiti kako ovi udjeli nisu bili bitno drugačiji ni u prethodnim godinama, odnosno u cjelokupnom promatranom razdoblju (2018-2022).

Glavni razlog popularnosti destinacije Novalja je iznimno popularno odredište, plaža Zrće i turistička ponuda toga područja (tzv. *party odredište*) u kojoj dominira zabavni program za mlade zbog čega Novalja privlači najviše upravo mlade turiste. Novalja se često naziva *Hrvatskom Ibizom* za mlade, s bogatom ponudom noćnih zabavnih događanja. Međutim, Novalja ima mnogo više za ponuditi osim noćnog života jer područje Grada Novalje karakteriziraju prirodne ljepote, kao što su skrivene kamenite i pješčane uvale, čisto more, ali i bogata kulturno-povijesna baština. Također, nude se i mogućnosti za aktivan odmor. Plaža Zrće smatra se najljepšom plažom na otoku, a jedna je od najatraktivnijih i u cijeloj Republici Hrvatskoj.¹ Među turističke atrakcije u Novalji spadaju i kulturno-povijesni elementi kao što je antički vodovod iz prvog stoljeća, vrtovi lunjskih maslina, naselje Stara Novalja, ostali arheološki nalazi i dr. narodni lokalni običaji kao što je pjevanje „nakanat“, oblik starinskog pjevanja koji je zastupljen i danas te brojne tradicionalne manifestacije čine ujedno dio turističke ponude.

¹ Portal Putni Kofer (2021). Pag – otok sira, čipke, soli i više od 20 kilometara šljunčanih i pješčanih plaža. URL: <https://putnikofer.hr/mjesta/najljepsa-mjesta-na-otoku-pagu/> (pretraživano 16.11.2023.)

Što se tiče ostalih dijelova otoka Paga, turistički resursi su raznoliki. Turistički resursi sami po sebi, ukoliko nisu predstavljeni i prilagođeni potrebama turista, predstavljaju tek potencijal, ponekad i propuštenu priliku. Brojne uređene plaže, kao i skrivene uvale, arheološki lokaliteti i nalazišta, povijesne jezgre, sakralne građevine, turističke staze i putovi, zaštićeni posebni geološko paleontološki rezervat Crnika, zaštićena prirodna baština, zaštićena materijalna kulturno-povijesna baština, sakralna baština, zaštićena nematerijalna kulturno-povijesna baština (npr. Paška čipka koja je na UNESCO popisu zaštićene nematerijalne baštine), tradicionalne manifestacije, itd. Treba istaknuti kako nisu svi resursi (tržišno) spremni za turističku valorizaciju, a nemaju niti jednak potencijal privlačenja međunarodnih, nacionalnih, regionalnih i lokalnih gostiju (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:14-18).

Gledajući strukturu turista na otoku Pagu, nacionalne i međunarodne dolaske, udio potonjih znatno je veći u ukupnim dolascima (slika 9).

Slika 9. Omjer dolazaka domaćih i stranih turista na otok Pag u 2022. godini

Izvor: Izrada autorice prema podacima Državnog zavoda za statistiku

Udio stranih turista u ukupnim dolascima, izuzevši 2020. godinu kada je iznosio 84 % nije bitno drugačiji u razdoblju 2018.-2022. Štoviše, on je u 2018. godini iznosio čak 93 % (Državni zavod za statistiku, 2023), a 2022. bio je 91 %. S obzirom na izrazito visoki udio stranih turista i turistička ponuda je primarno fokusirana na strane turiste, kao i u najvećem dijelu ostalih hrvatskih turističkih područja.

4. PRIRODNA BAŠTINA U RAZVOJU TURIZMA OTOKA PAGA

Pojam prirodne baštine ne treba miješati s pojmom prirodnih resursa, iako postoje određene sličnosti. Naime, prirodni resursi predstavljaju prirodna bogatstva neke države, uključujući i obnovljive i neobnovljive izvore energije. Pod pojmom prirodne baštine smatraju se (UNESCO World Heritage Centre, 2005:10):

- prirodne značajke koje se sastoje od fizičkih i bioloških formacija ili skupina takvih formacija, koje imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost s estetskog ili znanstvenog stajališta;
- geološke formacije te precizno određena područja koja čine stanište ugroženih vrsta životinja i biljaka izuzetne univerzalne vrijednosti s gledišta znanosti ili očuvanja;
- prirodna mjesta ili precizno određena prirodna područja.

Dakle, prirodna baština za razliku od prirodnih resursa ne uključuje rude, odnosno obnovljive i neobnovljive izvore energije. Riječ je o ekosustavu te skupu prirodnih dobara koja se nalaze na nekom području. Prirodna baština zaštićena je različitim kategorijama, sukladno nacionalnim i međunarodnim propisima, konvencijama te dokumentima. U pravilu, to je prirodno područje na koje ljudi imaju najmanji mogući utjecaj kako bi se sačuvale sve izvorne karakteristike prirode te ograničila svaka aktivnost koja bi mogla poremetiti ravnotežu ekosustava (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013).

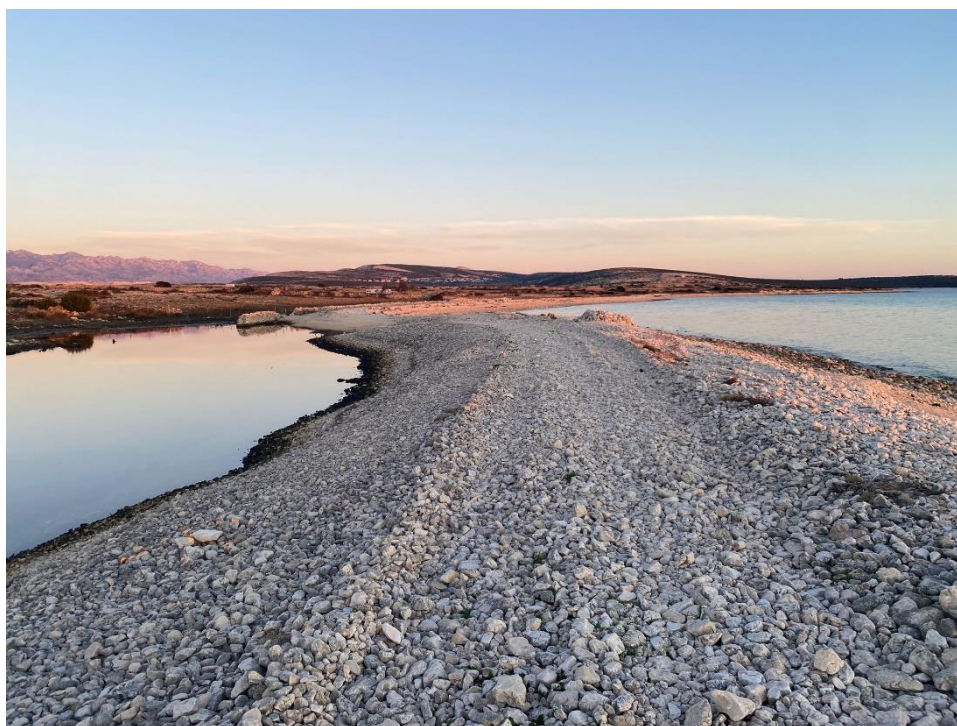
Prema Ustavu Republike Hrvatske, baština, uključujući prirodnu i kulturnu, kao i materijalna i nematerijalna dobra, od interesa je za državu te stoga uživa njenu osobitu zaštitu (Ustav Republike Hrvatske, 2014). Kulturna i prirodna baština jedni su od temeljnih resursa za daljnji razvitak, a poseban značaj baštine je za razvoj hrvatskog turizma. Sukladno iskustvima mnogih turističkih zemalja, turistička ponuda često je fokusirana na prirodne i kulturološke elemente. Kako bi se takvi elementi uključili u turističku ponudu, potrebno je mnogo pripreme, a poslije i održavanja (Gredičak, 2009:197). Potrebno je očuvati baštinu i istovremeno razvijati turističku djelatnost, što jesu dva komplementarna cilja i vrijednosti koje mogu imati i sinergijski učinak, ali zbog različitih interesno-utjecajnih skupina ti ciljevi ponekad mogu biti i suprotstavljeni (Radman, 2014:499). Zaštita prirodne baštine također je važan čimbenik procesa globalizacije, ali i očuvanja identiteta pojedinog naroda ili lokalnog stanovništva (Baran, Grabovac i Puljić, 2007:93). Otok Pag obiluje prirodnim resursima. Prirodna baština otoka Paga ujedno je i dominantan atraktivan čimbenik njegovog turističkog razvoja.

4.1. Prirodna baština otoka Paga

Na otoku Pagu nekoliko je zaštićenih područja koja su u kategoriji posebnih rezervata. Među njima su vodene površine. Na hrvatskim otocima rijetke su pojave površinskih voda, oni najčešće oskudijevaju površinskim vodama. Na otoku Pagu vode ipak ima, na više lokaliteta. Osobito su zanimljive pojave jezera tzv. Blata. Među njima su Kolanjsko blato – Rogoza (kod Kolana), Velo i Malo blato (u blizini Poveljane).

4.1.1. Kolanjsko blato

Kolanjsko blato proglašeno je ornitološkim rezervatom 1988. godine, predstavlja stanište zaštićeno i važan prostor očuvanja ptica. U samom blatu i okolici evidentirane su 163 različite vrste ptica, od kojih su 66 vrsta gnjezdarice (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:98).

Slika 10. Kolanjsko blato na otoku Pagu

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 30. 1. 2024.)

Područje se proteže na 174,91 ha, i predstavlja močvarni ornitološki rezervat smješten između naselja Kolan i Gajac u Kolanjskom polju. Ovaj rezervat obuhvaća tri jezera i vlažne livade te je povezan s morem uskim kanalom Rogoza. Ističe se svojom raznolikošću i obiljem

ornitofaune tijekom svih godišnjih doba (Natura Jadera, 2023:3). Ovo područje predstavlja značajnu atrakciju za sve one koji cijene netaknutu prirodu. Raznolikost ovog rezervata je velika, a estetska vrijednost izuzetna budući da se sa zapadne strane pruža obala Jadranskog mora s plažama, dok na istočnoj strani dominira pogled na Velebit.

U svrhu zaštite područja i što boljeg upravljanja, postoji Plan upravljanja ornitološkim rezervatima i područjima ekološke mreže na otoku Pagu, za čiju provedbu je zadužena Javna ustanova za zaštitu i očuvanje prirode Natura Jadera. Plan se odnosi na razdoblje 2023.-2032. Ciljevi i mjere očuvanja za određene vrste i stanišne tipove, propisane posebnim pravilnikom, sastavni su dio plana upravljanja kroz postavljene ciljeve i odgovarajuće upravljačke aktivnosti (Natura Jadera, 2023:1). Plan upravljanja zaštićenim područjem važan je ne samo zbog očuvanja područja i zaštite, već i zbog procjene mogućnosti za njegovu turističku valorizaciju.

4.1.2. Velo i Malo blato

Velo i Malo blato (slika 11), u blizini mjesta Povljana, čine poseban ornitološki rezervat na površini od 461,69 ha. Ova područja obuhvaćaju depresije sa slatkom vodom u Velom blatu te slatkom i bočatom vodom u Malom blatu. Unatoč nadmorskoj visini (Velo blato na 4 metara nadmorske visine, Malo blato na 0,6 metara nadmorske visine), ova područja predstavljaju iznimno važna hidrološka obilježja. Osim toga, bogata su močvarnom vegetacijom u slatkim i bočatim vodama. Gusta močvarna vegetacija u Velom i Malom blatu pruža sklonište za brojne vrste ptica koje se na ovom području gnijezde, zimuju ili prolazno borave tijekom proljetnih i jesenjih seoba ptica (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:12-13).

Slika 11. Velo blato

Izvor: <https://ezadar.net.hr/dogadaji/3842886/u-ornitoloskim-rezervatima-velo-blato-malo-blato-i-blato-rogoza-obnovljene-su-osmatracnice/> (pretraživano 18. 11. 2023.)

Jezeru su međusobno udaljena približno 1,5 km, zbog čega se u ornitološkom smislu često govori o rezervatu Velo-Malo blato (Natura Jadera, 2023:3). Za razliku od Kolanjskog blata, Veliko blato i Malo blato smješteni su na južnom dijelu otoka Paga. Kao značajno močvarno područje, zaštićeni su ornitološki rezervati također od 1988. godine. Veliko blato predstavlja prirodni rezervar vode koji je otok nekada opskrbljivao vodom, a i danas pridonosi opskrbi manjim količinama pitke vode. Na ovom području evidentirano je prisustvo 19 različitih ugroženih vrsta ptica (Tutiš, Kralj, Radović, Čiković i Barišić, 2013:29).

Dakle, Kolanjsko, Velo i Malo blato posebni su rezervati prirode. Sukladno Zakonu o zaštiti prirode (2019), riječ je o području kopna i/ili mora koje posjeduje poseban značaj zbog jedinstvenih, rijetkih ili reprezentativnih prirodnih vrijednosti. Također, posebni rezervat može biti i ugroženo stanište ili stanište ugrožene divlje vrste. Prvenstvena namjena ove zaštite prirode je očuvanje njihovih vrijednosti.

4.1.3. Dubrava – Hanzina

Dubrava – Hanzina šumski je rezervat s izvornom šumskom zajednicom, a postoje određene indicije kako je ta šuma postojala još u 14. stoljeću (Mihelj, 2020:36). Šumske površine na cijelom otoku su rijetkost te predstavljaju svega oko 5 % ukupne površine otoka, stoga svako šumsko područje ima veliki značaj. Ovdje je zastupljen hrast medunac.

Obalni pojas Dubrava – Hanzina na otoku Pagu spada u zaštićenu prirodnu baštinu, u kategoriji značajnog krajobraza, rezervat je šumske vegetacije, veličine 460,89 ha. Geomorfološke zanimljivosti obalnog pojasa obogaćuju pejzažnu posebnost ovog područja, a nastaju na dodirnim točkama stijena različite otpornosti. Najupečatljivije se protežu duž približno šest kilometara područja ispod najviše točke otoka Sv. Vida (348 m). Istočni dio ovih padina spušta se prema moru kroz niz slikovitih „kukova“ i „greda“, oblikovanih u vapnencu djelovanjem denudacijskih, korozivskih i eolskih procesa. S obzirom da je obalna zona djelomično prekrivena šumom, može se reći da se radi o jednom od najzanimljivijih i najljepših dijelova otoka Paga. Riječ je i o jedinom pošumljenom dijelu na području grada Paga u kojem je ujedno očuvana izvorna šuma hrasta crnike. Specifičnost ove šume je ta što je opstala unatoč nepovoljnim klimatskim obilježjima (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:12-13).

Može se zaključiti kako je riječ o specifičnoj prirodnoj baštini, koja je ujedno i značajni krajobraz i posebni rezervat šumske vegetacije. Kao takva, stanište je mnogih biljnih i životinjskih vrsta te je jedna od najzanimljivijih prirodnih atrakcija na otoku Pagu. Osim ovog

šumskog područja, specifičan element prirodne baštine je i zaštićeni posebni geološko paleontološki rezervat Crnika.

4.1.4. Zaštićeni posebni geološko paleontološki rezervat Crnika

Ovaj rezervat sadrži dvadeset milijuna godina stare miocenske naslage te i sama plaža Crnika (slika 12) također spada među bogata paleontološka nalazišta (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:14). Rezervat se nalazi u općini Kolan, a u njemu su pronađeni i brojni fosili biljaka i životinja, između ostaloga, i zub krokodila (Bašić, Krajnović i Bosna, 2015:101).

Slika 12. Plaža Crnika na otoku Pagu

Izvor: <https://www.radiopag.hr/vijesti/1750-na-plazi-crnika-nalaze-se-miocenske-naslage-stare-18-milijuna-godina-pronaden-i-zub-krokodila.html> (pretraživano 20. 11. 2023.)

Plaža Crnika na otoku Pagu, smještena duž Paške uvale, ističe se kao jedinstveno paleontološko otkriće u Republici Hrvatskoj. Istraživanjima je utvrđeno kako je otok Pag nekada bio stanište krokodila, malih sisavaca, školjkaša i riba, prekriveno bujnim močvarnim biljem.

Uz zub krokodila, posebna zanimljivost je i pronađeni fosil puža *Valvata*, podroda *Costovalvata*, koji je jedini takav na svijetu. Uz navedeno, pronađeni su i brojni drugi fosilizirani organizmi, ljuštore puževa i školjaka, ostaci riba, ostaci karboniziranog bilja, ostaci sisavaca, i dr. (Skračić i sur, 2011:16).

Zbog značajnih nalaza, Ministarstvo kulture u veljači 2008. godine izdalo je Rješenje o preventivnoj zaštiti lokaliteta Crnike u kategoriji posebnog geološko-paleontološkog rezervata, dok je krajem 2009. godine u Prirodoslovnom muzeju u Zagrebu održana izložba „Pradavno paško jezero“, gdje je ujedno održana i promocija knjige istog naziva (Magaš, 2011:16). Otok Pag obiluje i zaštićenim područjima unutar mreže Natura 2000.

4.1.5. Područja Paga unutar mreže Natura 2000

Natura 2000 je mreža ekološki značajnih područja unutar Europske unije, koja je formirana radi zaštite ugroženih vrsta i stanišnih tipova. Glavni cilj ove mreže je očuvanje ili obnavljanje povoljnog stanja za više od tisuću rijetkih vrsta i otprilike 230 prirodnih i poluprirodnih staništa. Do sada je oko 27.500 područja, što čini gotovo 20 % teritorija Europske unije, uključeno u ovu ekološku mrežu, što je čini najvećim sustavom sačuvanih područja u svijetu. Natura 2000 se oslanja na smjernice koje je propisala Europska unija pri odabiru područja, uzimajući u obzir znanstvene kriterije, a prilikom upravljanja ovim područjima također se uzima u obzir interes i dobrobit lokalnog stanovništva („Natura 2000“, 2020).

U Natura 2000 područja na otoku Pagu ubrajaju se sljedeća područja (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:15):

- Dinjiška,
- Paške stijene Velebitskog Kanala (Rt Sv. Nikola – Rt Fortica – Rt Mrtva),
- Uvala Dinjiška,
- Stara Poveljana,
- Otok Pag II,
- Solana Pag,
- Paška Vrata,
- Otoci Škrda i Maun.

Ova područja su staništa brojnih ugroženih vrsta i stanišnih tipova, od kojih su neka jedinstvena u Republici Hrvatskoj. Prisutna su i morska staništa (npr. Stara Poveljana) (Natura Jadera, 2023:62). Određena područja posjeduju i elemente povijesnog i kulturnog krajobraza. Npr., u uvali Dinjiška moguće je zamijetiti ostatke pogona nekadašnje solane koja je izgrađena još za vrijeme francuske uprave.² Još jedan primjer je i područje Paških stijena, točnije Rta Sv.

² Turistička zajednica Grada Paga. Dinjiška. URL: <https://tzgpag.hr/hr/vodic/mjesta-i-naselja/10-dinji%C5%A1ka.html> (pretraživano 20.11.2023.)

Nikole, kroz povijest zbog orkanskih bura rt je bio utočište brodovima i posadama. U 14. stoljeću u čast sv. Nikoli, koji je zaštitnik pomoraca, tu je izgrađena crkvice svetog Mikule. Podvodni svijet u blizini ove crkvice krije priče iz prošlosti, s brojnim potopljenim brodovima.³ (slika 13).

Slika 13. Svjetionik na Rtu Sv. Nikola

Izvor: <https://zadarskitjednik.hr/zupanja-zadarska/skrivene-ljepote-i-povijest-otoka-paga-bez-kotizacije-uz-strucno-vodstvo-2507184> (pretraživano 20.5.2024.)

Dakle, osim što su ova područja značajna za zaštitu prirode, biljnih i životinjskih vrsta i staništa, ona su ujedno i estetski atraktivan krajobraz, koji ima ponegdje i povijesne i kulturne znamenitosti. Dobar primjer su spomenici srednjovjekovne arhitekture na otocima Škrda i Maun (Petricioli, 1952:105). Uvidom u prirodnu baštinu otoka Paga može se zaključiti kako otok obiluje elementima prirodne baštine od kojih su neki vrlo specifični i rijetki. Međutim, gledajući s turističkog aspekta, postavlja se pitanje na koje se načine elementi prirodne baštine koriste ili se mogu koristiti u turističke svrhe.

³ Zadarski tjednik. Skrivene ljepote i povijest otoka Paga bez kotizacije uz stručno vodstvo. URL: <https://zadarskitjednik.hr/zupanja-zadarska/skrivene-ljepote-i-povijest-otoka-paga-bez-kotizacije-uz-strucno-vodstvo-2507184> (pretraživano 20.5.2024.)

4.2. Turistička valorizacija prirodne baštine

Prirodni atraktivni resursi, uključujući prirodnu baštinu, osnovni su atraktivni čimbenik najvećeg dijela turističkih putovanja. Tomas istraživanja za 2022/2023., koja se provode u Republici Hrvatskoj od 2001. godine, pokazuju da su more i priroda najvažniji motivi dolaska turista na hrvatsku obalu i otoke. Tako element „more“ na dolazak u destinacije Jadranske Hrvatske motivira više od 80 %, a „priroda“ motivira 63 % turista (Institut za turizam, 2024.).

Pojedini elementi prirodne baštine na otoku Pagu su na određen način integrirani u turističku ponudu. Ulaz u rezervat Kolanjsko blato je slobodan. Neke putničke agencije nude vođene ture po ovom rezervatu. Posjetiteljima se nudi šetnja uz jezero i okolne livade, uz poučne priče vodiča o različitim vrstama ptica, rimskom vodovodu te kolanjskim ugljenokopima.⁴ U 2020. godini obnovljene su i osmatračnice u svim ornitološkim rezervatima, što svakako ide u prilog turističkoj ponudi i ljubiteljima ornitologije.⁵ Na ovom području uređene su pješačke i biciklističke staze (slika 14), što je svojevrsna atrakcija za sve ljubitelje rekreativnog turizma.

Slika 14. Pješačke i biciklističke staze koje prolaze kroz Kolanjsko blato

Izvor: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/bike-i-e-bike/bike-kolan> (pretraživano 22. 11. 2023.)

⁴ Sunturist Travel Agency. Walk - Kolanjsko blato. URL: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/planinarenje-i-setnje/walk-kolanjsko-blato>

⁵ Portal eZadar (2020). U ornitološkim rezervatima Velo blato, Malo blato i Blato rogoza obnovljene su osmatračnice. URL: <https://ezadar.net.hr/dogadaji/3842886/u-ornitoloskim-rezervatima-velo-blato-malo-blato-i-blato-rogoza-obnovljene-su-osmatracnice/>

Također se nude vođene biciklističke ture koje prolaze kroz ovo područje, a organiziraju ih putničke agencije.⁶ Biciklističke i pješačke staze dodatno su uređene projektom *Pag Outdoor*, koji je pokrenut 2019. godine. Riječ je o projektu koji je nastao zajedničkim angažmanom turističkih zajednica otoka Paga, a koji povezuje četiri aktivnosti na otvorenom: biciklizam, hodanje, penjanje te vožnju kajakom. Osim uređenja staza, sredstva su uložena i u promociju projekta. Kreiran je vizualni identitet i logotip (slika 15), kao i internetska stranica (<https://www.pag-outdoor.com/>) koja objedinjuje informacije o stazama, destinacijama, manifestacijama, uslugama i sl., a posjeduje i bogati multimedijalni sadržaj.⁷

Slika 15. Logotipi projekta Pag Outdoor

Izvor: <https://www.pag-outdoor.com/outdoor-usluge/> (pretraživano 22. 11. 2023.)

U ornitološkom rezervatu Velo i Malo blato također su moguće i dostupne rekreativne aktivnosti. Otok Pag obiluje pješačkim i biciklističkim stazama koje vode kroz prirodno atraktivna područja i na kojima se mogu vidjeti različiti prirodni, ali i drugi resursi, povijesni i kulturni.

⁶ Sunturist Travel Agency. Bike – Kolan. URL: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/bike-i-e-bike/bike-kolan> (pretraživano 22.11.2023.)

⁷ Projekt Pag Outdoor. URL: <https://www.pag-outdoor.com/outdoor-usluge/> (pretraživano 22. 11. 2023.)

Osim najpoznatijih i najposjećenijih staza koje vode prema popularnoj destinaciji, vrhu Sv. Vid te npr. Paškom trokutu, ističu se i brojne druge. Među atraktivnima svakako je *Life on Mars Trail*. To je o planinarsko/pješačka staza čija duljina iznosi oko 16 km, no staza se, ovisno o osobnim preferencijama, može i znatno skratiti. Kao što joj sugerira sam naziv *Život na Marsu*, staza prolazi okolišem koji izgledom podsjeća na površinu Marsa (slika 16). Međutim, prolazeći različitim dijelovima staze okoliš se značajno mijenja pa posjetitelji mogu dobiti različite slike i dojmove. Iako krajolici imaju zajedničke poveznice, oni su toliko različiti da izazivaju čuđenje i divljenje čitavom dužinom staze.⁸

Slika 16. Life on Mars Trail

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 13. 4. 2024.)

Još jedna zanimljiva pješačka staza na otoku Pagu je pješačka staza *Novaljsko polje*, dugačka oko pet kilometara. Novaljsko polje predstavlja prirodnu zelenu oazu, suprotno od surovog „mjesečevog“ reljefa koji dominira istočnim dijelom otoka. Zahvaljujući plodnom tlu, ovo područje obiluje raznovrsnom florom, slikovitim mediteranskim pejzažem te bogatim životinjskim svijetom. Iako je staza pretežito lagana, ipak sadrži nekoliko izazovnijih uspona i spustova, no unatoč tome, idealna je i za obitelji i avanturiste.⁹ Još se među mnogobrojnim stazama ističe pješačka staza Svetojanj, čija ukupna duljina iznosi oko 19 kilometara te je

⁸ Musa, M. Pag – Staza „Život na Marsu“ (Life on Mars). URL: <https://croatiatravelreviews.com/pag-staza-zivot-na-marsu-life-on-mars/> (pretraživano 24.11.2023.)

⁹ Turistička zajednica grada Novalje. Pješačka staza Novaljsko polje. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-novaljsko-polje/> (pretraživano 24.11.2023.)

zahtjevnija od prethodnih. Zanimljivosti staze su što se na njoj nalaze ostaci antičkog vodovoda, utvrda Svetojanj (slika 17) te lokva Svetojašnica.¹⁰

Slika 17. Utvrda Svetojanj

Izvor: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/planinarenje-i-setnje/hike-svetojanj>

(pretraživano 24. 11. 2023.)

Prema istraživanjima, utvrda datira iz šestog stoljeća, a korištena je u vojne svrhe (Tomičić, 1996:291). Utvrda je služila kao osmatračnica te je predstavljala važan obrambeni objekt i zaštitu pomorskih interesa Bizanta za vrijeme njegove prve dominacije Jadranom. Osim rimskog vodovoda i utvrde, atrakcija je i lokva Svetojašnica koja je jedna od rijetkih sačuvanih lokvi na otoku. Godinama su lokve bile jedini izvor vode paškim ovcama, koje se uzgajaju u obližnjem prostoru, a prema iskazima lokalnog stanovništva, u posljednjih sto godina ova lokva presušila je samo jednom.¹¹

Ponuda za aktivni, rekreativni turizam na otoku Pagu ne svodi se samo na hodanje i biciklizam. Zastupljeni su i brojni drugi oblici rekreacije, kao što su vožnja kajakom, penjanje po stijenama, paintball, adrenalinski parkovi, ronjenje, vožnja quadova, programi za djecu, itd.

¹⁰ Turistička zajednica grada Novalje. Pješачka staza Svetojanj. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-svetojanj/> (pretraživano 24.11.2023.)

¹¹ Turistička zajednica grada Novalje. Pješачka staza Svetojanj. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-svetojanj/> (pretraživano 24.11.2023.)

Od drugih aktivnosti dostupne su i vožnje brodovima, krstarenja, ribolov, jedrenje, jahanje, promatranje dupina, itd. Dakle, ponuda je raznolika, a uočljivo je da se navedene aktivnosti temelje na korištenju elemenata prirodne baštine.

Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode u Zadarskoj županiji *Natura Jadera* u suradnji s turističkom zajednicom općine Poveljana na čijem se području nalazi naplaćuje ulaznice, a praćenje broja posjetitelja zasad se temelji na broju prodanih ulaznica. Prema iskazima turističkih djelatnika, godišnje se proda svega oko 130 ulaznica. Međutim, treba napomenuti kako je lokacija prodaje ulaznice u uredu turističke zajednice Poveljana od rezervata udaljena nekoliko kilometara te ne postoji mogućnost kupovine ulaznice na samom ulazu. Istovremeno, prisutan je i nedostatak kontrole neovlaštenog ulaza, kao i nedovoljna informiranost posjetitelja. Zbog toga se pretpostavlja da je broj posjetitelja rezervata daleko veći. Prema iskazima turističkih djelatnika, posjetitelji su zadovoljni doživljajem, no kao nedostatak navode manjak prisutnosti stručnog osoblja, kako radi kontrole ulaza, tako i radi pružanja informacija o rezervatu te o njegovim zanimljivostima (Natura Jadera, 2023:91). To pak ovisi i u nadležnosti je općine Poveljana.

U Strategiji razvoja turizma Grada Paga za razdoblje 2016.-2020. navedeno je kako se posebni šumski rezervat Dubrava – Hanzina, unatoč značajnim prirodnim i drugim karakteristikama, nedovoljno koristi u edukacijske i rekreativne svrhe (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:97). Međutim, 2020. godine započet je projekt koji je takvo stanje promijenio. Riječ je o projektu (vrijednom oko 88.000 €) kojeg je javna ustanova „Natura-Jadera“ osigurala skroz Program ruralnog razvoja RH za razdoblje 2014.-2020. Napravljena je poučna staza na kojoj se nalaze edukacijsko/informativne ploče, klupe za odmor te vidikovac sa kojeg se pruža pogled na Paški zaljev (slika 18). Osim što se projektom htjelo privući veći broj posjetitelja i omogućiti im dolazak do zaštićenog područja te razgledavanje, fotografiranje i slično, projektom se indirektno utječe i na očuvanje prirodne baštine, kroz edukaciju i informiranje, a postavljanje ograde i znakova smanjuju mogućnost probijanja „divljih puteva“.¹² Ovo je stoga dobar primjer integriranja zaštite prirodne baštine i turističke ponude.

¹² Portal Z NET. (Fotogalerija) zaljev u kojem su nekada živjeli krokodili Prošetajte novom poučnom stazom u šumi Dubrava-Hanzina u Pagu. URL: <https://www.znet.hr/2021/07/17/fotogalerija-zaljev-u-kojem-su-nekada-zivjeli-krokodili-prosetajte-novom-poucnom-stazom-u-sumi-dubrava-hanzina-u-pagu/> (pretraživano 25.11.2023.)

Slika 18. Vidikovac u posebnom šumskom rezervatu Dubrava – Hanzina

Izvor: <https://www.znet.hr/2021/07/17/fotogalerija-zaljev-u-kojem-su-nekada-zivjeli-krokodili-prosetajte-novom-poucnom-stazom-u-sumi-dubrava-hanzina-u-pagu/> (pretraživano 15. 12. 2023.)

Od ostalih atrakcija svakako vrijedi spomenuti očuvane stare masline na sjeveru otoka Paga, u mjestu Lun. Lun – divlje masline posebni je botanički rezervat i zaštićeno područje kojim upravlja Javna ustanova za zaštitu prirode Ličko-senjske županije.

Slika 19. Vrtovi lunjskih maslina

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 27. 1. 2024.)

Lunjske masline, koje su sačuvane u svom izvornom obliku, pokazuju morfološke razlike u veličini, broju cvjetova, veličini i obliku lista te samog ploda. DNA analizom utvrđena je genetska raznolikost među stablima maslina, što znači da svaka maslina predstavlja potencijalno novu sortu. Rezultati istraživanja otkrivaju da su najstarije masline u Vrtovima lunjskih maslina stare oko 1600 godina, čime ih svrstavaju među pet najstarijih maslina na svijetu, zajedno sa stablima iz Crne Gore, Grčke i Izraela (Poštenjak, 2007). Ulazak u vrtove naplaćuje se, a područjem upravlja Maslinarska zadruga Lun.

Izuzev staza koje prolaze kroz Natura 2000 područja, ostali elementi prirodne baštine nisu na adekvatan i prepoznatljiv način uključeni u turističku ponudu. U Strategiji turizma grada Paga za razdoblje 2016.-2020. za zaštićeni posebni geološko paleontološki rezervat Crnika, Natura 2000 područja (izuzev posebnih rezervata) te ljekovito blato navodi se da je riječ o nespremnim resursima, odnosno atrakcijama koje imaju regionalni značaj. Isto vrijedi i za sve ruralne cjeline.

Važan prirodan resurs otoka Paga je i sol. Većina atrakcija i resursa vezanih uz sol za turističku prezentaciju je nespremna (npr. bazeni soli koji se koriste za komercijalnu

proizvodnju u solani Pag, kanal uz solanu, stalna izložba solarstva), dok je Muzej soli dio kulturne i turističke ponude (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:14-15). Iz svega navedenog moguće je zaključiti kako se mnogi elementi prirodne baštine otoka Paga već koriste u turističke svrhe. Međutim, još uvijek postoji i određeni broj resursa koji nisu adekvatno integrirani u turističku ponudu.

4.3. Turistički potencijal prirodne baštine otoka Paga

Kao što je vidljivo, određeni elementi prirodne baštine i prirodni resursi uključeni su u turističku ponudu; neki se suočavaju s određenim izazovima te su potrebna poboljšanja, dok određeni elementi nisu uključeni u turističku ponudu, marketing i promociju. Kako bi se turisti uopće mogli privući, potrebno je očuvati i održavati prirodnu baštinu u izvornom obliku, ali i ponuditi dodatne sadržaje te integrirati različite elemente turističke ponude (odnosno oblike turizma) u turističku ponudu.

Jedan od najistaknutijih izazova je održavanje ravnoteže između zaštite prirodne baštine i turističke ponude. Naime, određena staništa ugrožena su zbog čovjekova djelovanja i aktivnosti, što je posebno izraženo u ljetnim mjesecima, tj. u „špici“ turističke sezone, ali ugroza je potaknuta i procesima urbanizacije. Tako primjerice u zaštićenom rezervatu Velo blato turisti dolaze zbog ribolova, dok u nekim drugim zaštićenim područjima nije rijetkost korištenje quadova i cross motocikala, što su sve nedozvoljene aktivnosti. U tu svrhu treba izraditi pravilnike o zaštiti i očuvanju područja koji zabranjuju takve aktivnosti i što je također važno, osigurati njihovu provedbu (Natura Jadera, 2023:93). Međutim, kao što je već istaknuto, u posebnim zaštićenim rezervatima često nedostaje osoblja koje bi provodilo aktivnosti informiranja, vođenja tura kao i kontrole zaštite područja.

Među potencijalne ugroze za biljne i životinjske vrste spadaju i aktivnosti kao što su nesavjesno promatranje ptica, planinarenje te penjanje, kao i mogući problemi zbog neodgovornog ponašanja u području vjetroturbina. Ugroze predstavljaju i akcije uređivanja plaža za turizam jer često dolazi do uklanjanja tipične priobalne vegetacije (Natura Jadera, 2023:57).

Izazov predstavlja i gospodarenje ljekovitim blatom na predjelu Lokunja u samom središtu grada Paga (Natura Jadera, 2023:48). Naime, razvoj i upravljanje takvim područjima u nadležnosti je jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave.

Osim Plana upravljanja ornitološkim rezervatima i područjima ekološke mreže otoka Paga i jedinice lokalne samouprave, odnosno grad Pag, grad Novalja, općina Kolan i općina

Povljana, imaju provedbene programe koji se tiču zaštite prirode i okoliša te razvoja turizma. Grad Pag je prema svojem programu proveo rekonstrukciju tri magazina soli. Prvi magazin postao je turističko-informativni centar u kojem se održava stalna izložba solane; drugi je postao centar za posjetitelje, a treći se transformirao u mali poduzetnički centar. Drugi značajan, no dosad nedovoljno iskorišten, izvor predstavlja ljekovito blato na Lokunji. Zahvaljujući mnogobrojnim prednostima za ljudsko zdravlje, ovo područje ima veliki potencijal za razvoj zdravstvenog turizma, što bi značajno ublažilo izraženu sezonalnost pašskog turizma. Grad Pag je financirao uređenje objekta na Lokunji, a trenutno je u tijeku projekt opremanja kako bi se mogao koristiti tijekom cijele godine, za pružanje usluga fizikalne terapije i masaže ljekovitim blatom. Očito je da su nužni i potrebni kako bi se stvorili uvjeti za zdravstveni turizam koji će biti relevantan ne samo tijekom ljetnih mjeseci, već kroz cijelu godinu (*Provedbeni program Grada Paga za razdoblje 2021. – 2025.*, 2021:6).

Grad Novalja u svojoj Provedbenoj strategiji ističe kako podrška lokalnog stanovništva daljnjem razvoju tzv. *party turizma* opada te da je u turističku ponudu potrebno uključiti i druge elemente. Što se tiče prirodnih resursa, ističe se kako područje grada Novalje obiluje samoniklim ljekovitim biljem poput lavande, sikavice, koromača i drugih vrsta, no to nije dovoljno iskorišteno kao gospodarski resurs. Na primjer, u specijaliziranim prodavaonicama u Novalji rijetko su dostupni proizvodi od ljekovitog bilja koji potječu s tog područja ili ostalih dijelova otoka Paga. S obzirom na ljekovita svojstva ovih biljaka, kao i rast potražnje za ljekovitim biljem na europskom tržištu, plasman ljekovitog bilja i njihovih pripravaka i proizvoda predstavlja značajan potencijal za budući gospodarski razvoj (*Provedbeni program Grada Novalje za razdoblje 2021.-2025. godine*, 2022:46). U planu je i uređenje šetnica i dotrajale opreme uz šetnice, uređenje okoliša, vidikovaca, organizacija ekoloških akcija čišćenja mora i okoliša i dr. (*Program rada turističke zajednice mjesta Stara Novalja sa financijskim planom za 2023. godinu*, 2022:15). Strateškim planom grada Novalje do 2025. godina planirana je i izgradnja muzeja maslinarstva, poboljšanje sustava pješačkih i biciklističkih staza, unapređenje sustava upravljanja plažama i dr. (*Strateški plan destinacije do 2025. godine*, 2014).

U razvoju turizma općina Kolan fokusirana je na razvoj *outdoor turizma*. S obzirom da sve više posjetitelja na plaže dolazi s kućnim ljubimcima, najčešće psima, općina je prepoznala potrebu uređenja triju plaža za pse. Nastavlja se s razvojem već spomenutog projekta *Pag Outdoor*, pa se planira izrada informativnih ploča s kartama i opisom staza, snimanje promotivnih fotografija i videospotova, izrada brošure otoka Paga, nabavljanje dodatnih stalaka za bicikle, uređenje polazišnih točaka pojedinih staza, uređenje i čišćenje okoliša. Na

vrhu Sv. Vida planirano je postavljanje informativne ploče te uređenje polazišne točke (*Program rada i financijski plan turističke Zajednice općine Kolan za 2023. godinu, 2023:12-13*).

Općina Povljana orijentirana je na razvoj ruralnog turizma te izgradnju poučnih staza kao i na održavanje postojećih resursa poput suhozida te ornitološkog rezervata Velo blato (*Provedbeni program općine Povljana 2021. – 2025., 2021:22*).

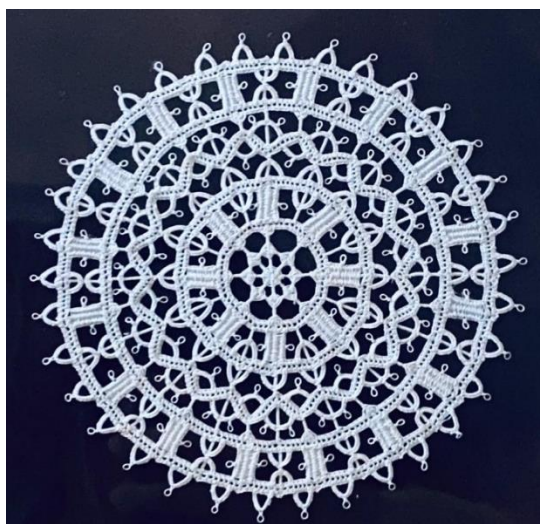
Može se zaključiti kako svaka destinacija, ujedno administrativna lokalna zajednica, ima različite planove za razvoj turizma, što je i razumljivo s obzirom da posjeduju različite prirodne i druge resurse, različitu strukturu gostiju, a i različite financijske mogućnosti. Među destinacijama nužna je suradnja i provođenje zajedničkih projekata s ciljem održavanja i razvoja prirodne i kulturne baštine na čitavom otoku Pagu. Važno je i ostvariti kvalitetniju suradnju s lokalnim, ali i drugim putničkim agencijama, kao i unaprijediti promidžbene aktivnosti. Konkurencija u turizmu je velika, ne samo na nacionalnoj, već i na međunarodnoj razini. Posjetitelji imaju mogućnost odabira između velikog broja destinacija koje nude slične sadržaje i aktivnosti, zbog čega bi se u razvoju turističke ponude Paga trebalo fokusirati na resurse koji su specifični. Kao što je bilo prikazano, otok Pag ima puno takvih resursa, posebno prirodne baštine, koja je po mnogočemu specifična u odnosu na ostala obalna i priobalna područja u Republici Hrvatskoj, ali i šire. Integracijom tih resursa u jedinstvenu turističku ponudu može se postići bolje brendiranje otoka Paga kao jedinstvenog otoka. Prirodna baština i prirodni resursi posebno su prikladni za integraciju s povijesno-kulturnom baštinom.

5. INTEGRACIJA PRIRODNE I KULTURNE BAŠTINE OTOKA PAGA U TURISTIČKE SVRHE

Razvoj turizma na otoku Pagu nužno je uvjetovan očuvanjem njegovih prirodnih posebnosti, koje predstavljaju njegove osnovne prednosti. Stoga je ključno uzeti u obzir specifičnu prirodnu i kulturnu baštinu otoka prilikom planiranja turističkih aktivnosti. Očuvanje vrijednosti prirodne i kulturne baštine osigurava privlačnost otoka za posjetitelje.

Iz prethodne analize razvidno je kako otok Pag ima brojne prirodne resurse i elemente prirodne baštine, ali i druge resurse koji su prikladni za uspješan razvoj, osobito selektivnih oblika, turizma kao što su rekreacijski, zdravstveni, gastronomski i kulturni. Turisti imaju različite potrebe i motive putovanja te vrlo često traže zastupljenost posebnih oblika turizma i (visoku) kvalitetu turističkih proizvoda. Ne treba zanemariti niti potrebe lokalne zajednice, tj. njegovog stanovništva vodeći brigu o sprječavanju iseljavanja s otoka (*Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine, 2022*).

Pretpostavlja se da će otočke destinacije omogućiti značajnu dodatnu vrijednost turizmu pod uvjetom da zadrže svoju autentičnost. Unaprijeđeni turistički sadržaji i atrakcije, bazirani na jedinstvenom identitetu svakog otoka, uz očuvanu baštinu, postaju ključni elementi uspješnog razvoja turizma. Elementi prirodne baštine prikladni su za integriranje s kulturnom baštinom te se na taj način mogu razvijati određeni selektivni oblici turizma. Najznačajniju kulturnu i povijesnu baštinu na otoku ima grad Pag. Na području grada Paga evidentirano je čak 21 kulturno dobro koje je službeno upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Među tim vrijednostima ističe se sedam nematerijalnih kulturnih dobara, deset nepokretnih pojedinačnih kulturnih dobara, tri arheološka dobra te jedna kulturno-povijesna cjelina (*Provedbeni program Grada Paga za razdoblje 2021. – 2025., 2021:13*). Kulturno povijesna cjelina grada Paga obuhvaća kulu Skrivant, magazine soli, povijesnu jezgru, crkvu sv. Jurja, Knežev dvor, kulu Kamerlengo, crkvu Marijina uznesenja, crkvu sv. Grane, arheološka nalazišta, različite manifestacije kao što su Paško kulturno ljeto te Pag Art festival, i dr. (Telišman-Košuta, Ivandić i Marković, 2016:16). Najpoznatiji primjer nematerijalne baštine grada Paga svakako je Paška čipka (slika 20) koja se počela izrađivati još polovicom 15. stoljeća. Od 2010. svake godine u gradu se (u lipnju) održava Međunarodni festival čipke, a stari očuvani primjerci čipke izloženi su u Galeriji paške čipke što predstavlja izuzetnu vrijednost ne samo za Grad Pag već i za cijeli otok Pag.

Slika 20. Paška čipka

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 10. 11. 2023.)

Višestoljetna tradicija izrade čipke te specifičan način izrade, kao i čipka koja je konačni proizvod, doveli su do uvrštenja Paške čipke na UNESCO-ov popis svjetske zaštićene nematerijalne baštine. Osim toga, škola paške čipke u Pagu ima tradiciju dužu od sto godina (od 1906.) i djeluje u okviru Srednje škole Bartul Kašić.

Bogata karnevalska tradicija također je dio nematerijalne baštine, kao i tradicionalna proizvodnja Paškog sira te tradicionalna priprema Paškog baškotina (slika 21).

Slika 21. Paški baškotin

Izvor: <https://hkm.hr/zivot/paski-baskotin-proizvodi-se-samo-u-benediktinskom-samostanu-u-pagu-uz-molitvu/>

(pretraživano 4. 1. 2024)

Paški baškotin je tradicionalni slatki prepečenac, pripremljen prema posebnoj recepturi koja dolazi iz benediktinskog samostana u gradu Pagu. Proizvodi se više od tri stoljeća pod nadzorom paških benediktinki. Važno je naglasiti da se proizvodnja i prodaja baškotina ograničava na benediktinski samostan, što predstavlja veliko priznanje za benediktinske redovnice koje su odgovorne za njegovu izradu. Ovakve raritete i posebne resurse treba koristiti u turističkoj ponudi. Uz razgledavanje i uživanje u prirodnoj baštini, turistima treba ponuditi i priliku kušanja gastronomskih specijaliteta, pružiti priliku uvida u nematerijalnu baštinu, tradicionalnu proizvodnju, treba kontinuirano davati informacije o kulturnim i povijesnim spomenicima i jezgrama, i dr. „Ostala bogata paška kulturna baština poput paške skute, ljekovitog blata, paške bure, suhozidne gradnje, paškog kola, paške nošnje itd., predstavlja potencijal za razvoj posebnih oblika turizma poput kulturnog, vjerskog, zdravstvenog i gourmet turizma te povećanu gospodarsku aktivnost u tim segmentima“ (*Provedbeni program Grada Paga za razdoblje 2021. – 2025.*, 2021:14). Treba spomenuti i kako je Paški trokut ujedno prirodni, ali i kulturni resurs, smješten na brdu Tusto čelo, nedaleko od trajektne luke Žigljen (slika 22). Ovaj intrigantni pojavni oblik otkriven je 1999. godine kada je arheološkim istraživanjima uočen neobičan otisak u kamenjaru. Nakon detaljnih geoloških istraživanja, zaključeno je da kamen unutar trokuta ima svjetliju boju u usporedbi s materijalom izvan tog geometrijskog oblika.

Slika 22. Paški trokut

Izvor: Fotografija autorice (fotografirano: 25. 1. 2024.)

Zagonetni fenomen Paškog trokuta privukao je pažnju mnogih stručnjaka, uključujući geologe i istraživače neidentificiranih letećih objekata (ufologe). Budući da je teško pružiti nedvosmisleno objašnjenje za njegov nastanak, razvile su se različite teorije. Pojedini stručnjaci sugeriraju da bi Paški trokut mogao proizlaziti iz prirodnih procesa ili da su ga možda koristili drevni neolitski lovci i sakupljači u obredne svrhe. S druge strane, postoje i teorije koje idu u smjeru izvanzemaljskog podrijetla. Prema nekima, Paški trokut može biti povezan s posjetima izvanzemaljskih letjelica, možda kao putokaz prema zvijezdi Sirius ili kao neka vrsta preslika zvijezda Cefej. Raznolikost ovih teorija dodatno naglašava misterioznost Paškog trokuta i ostavlja prostora za različite interpretacije ove neobične pojave („Pješačka staza – Paški trokut“, 2021) što se vrlo često koristi u promidžbene svrhe na različitim digitalnim portalima namijenjeni potencijalnim posjetiteljima. Ono što je nedvojbeno je da su ovaj fenomen od „očiju javnosti“ skrivali nepristupačan teren i oštro kamenje.

Sam Paški trokut prostire se na oko 500 četvornih metara, a po boji i obliku razlikuju se od ostatka okoline. Treba napomenuti kako su izvorno nalazište uvelike promijenili turisti koji su sa ovog mjesta (slobodno) uzimali kamenje kao suvenire. Iako danas postoji obilježena pješačka staza do ovog fenomena, sam Paški trokut nije zastupljen u službenim strategijama razvoja turizma otoka Paga, kao niti strategijama razvoja i provedbenim turističkim programima većih gradova na otoku, a to su Pag i Novalja.

U općini Poveljana, uz Velo blato valja istaknuti i suhozide koji su dio baštine čovječanstva (od strane UNESCO-a). Ovi suhozidi (slika 23) koji su na brojnim lokacijama (i ne samo na otoku Pagu) u cijelom Primorju i zaobalju, svjedoče o aktivnostima lokalnog stanovništva da gospodari prostorom na prihvatljiv način, upotrebom lokalnog materijala i premda mijenjajući, ipak ne narušavajući izgled krajobraza.

Slika 23. Suhozidi u Povljani

Izvor: <https://visitpovljana.eu/hr/atrakcije/> (pretraživano 18. 11. 2023.)

Svojim karakterističnim oblicima, prostranošću, izgledom i praktičnom namjenom, suhozidi su iznimno reprezentativan primjer tradicionalne, lokalne arhitekture. Suhozidi su izgrađeni kao prirodne granice zbog jasne markacije teritorija. Dovoljno su visoki da spriječe ovce da prelaze s jednog posjeda na drugi, ali istovremeno su dovoljno čvrsti da izdrže udare bure i ostalih jakih vjetrova. Na kamenitom terenu, gdje nema drveća za zaštitu od sunca, suhozidi postaju ujedno i jedini zaklon od visokih ljetnih temperatura, pružajući potreban hlad i sklonište za životinje.

Iz svega navedenoga jasno je kako otok Pag raspolaže jedinstvenim prirodnim resursima i obilježjima prirodne baštine. Međutim, važno je koji se prirodni resursi i elementi prirodne baštine koriste i mogu li se koristiti u turističke svrhe te na koji način. Ponekad je elemente prirodne i kulturne baštine moguće integrirati na izravan način. Dobar primjer je otvorenje stalne izložbe u Pagu pod nazivom „Pradavno paško jezero“ (2014. godine). Na izložbi su predstavljeni brojni eksponati otkriveni nakon istraživanja miocenskih naslaga na plaži Crnika.¹³

Kako bi turistička ponuda bila jedinstvena i što je više moguće integrirana, važna je suradnja različitih nositelja poslovanja u turizmu, odnosno turističkih zajednica, neprofitnih organizacija, individualnih poduzeća, kao i države (Križman Pavlović i Živolić, 2008:102). U današnje vrijeme tu suradnju znatno mogu pospješiti digitalni mediji i alati, društvene mreže

¹³ Grad Pag (2014). Otvorena izložba „Pradavno paško jezero“. URL: <https://www.pag.hr/index.php/gradska-uprava/novosti-aktualnosti/1177-otvorena-izlozba-qpradavno-pako-jezeroq> (pretraživano 5.1.2024.)

te online marketing. Dakle, resurse nije dovoljno samo posjedovati, poboljšavati i održavati, već ih je potrebno i promovirati kako bi potencijalni turisti bili upućeni u turističku ponudu nekog područja.

Potrebno je naglasiti da ne obiluje samo grad Pag kulturnim i povijesnim resursima, već i druga naselja i područja na otoku. Područje grada Novalje obiluje kulturnim resursima. Najznačajniji arheološki lokalitet je rimski vodovod iz prvog stoljeća. Vodovod, isklesan u „živom“ kamenu, prostire se na duljini od otprilike 1,2 km. Njegova širina doseže do 70 cm, visina do 40 m, a ima devet nadzemnih otvora. Ovaj jedinstveni rimski akvadukt opskrbljivao je Novalju vodom iz Novaljskog polja. Ulaz u vodovod nalazi se unutar Gradskog muzeja (slika 24) (*Provedbeni program Grada Novalje za razdoblje 2021.-2025.*, 2022:24).

Slika 24. Rimski vodovod u Novalji

Izvor: <https://www.turistickeprice.hr/atrakcija-za-pamcenje-u-centru-novalje-iz-muzeja-mozete-uci-u-kilometar-dug-anticki-vodovod/> (pretraživano 5.1. 2024.)

Od drugih arheoloških nalazišta ističu se sakralni objekti i građevine, a dio kulturne baštine čine i ostaci potonulog trgovačkog broda iz prvog stoljeća prije Krista. Ostaci se nalaze u uvali Vlaškoj Maloj, a nalazište je zaštićeno 2004. godine. Pored tereta amfora i preostalih ostataka dvaju sidara, na otkrivenom arheološkom nalazištu identificirani su i drugi artefakti koji su pripadali opremi potonulog broda, kao što su četiri keramičke posude, donji dio kamenog žrvnja za žitarice, olovni uteg koji je služio kao dubinomjer i dr. Danas je to područje zaštićeno željeznim kavezom dimenzija 10 x 12 m, visokim 2-4 m, s otvorom na gornjoj

površini kroz koji istraživači mogu pristupiti. Presentacija nalazišta, obuhvaćajući fotografije, video-snimke te izložene nalaze, dostupna je u Gradskom muzeju Novalja (slika 25).¹⁴ Ovo je još jedan primjer integriranja prirodne baštine, u ovom slučaju s područja vodenog, morskog okoliša te kulturne baštine i artefakata s nalazišta koji su izloženi u muzeju.

Slika 25. Presentacija nalazišta potonulog broda u muzeju Novalja

Izvor: <https://visitnovalja.hr/podvodni-svijet/> (pretraživano 5. 1. 2024.)

Osim prethodno navedenih dobara, kao i već spomenute utvrde Svetojanj te tradicijskog pjevanja, među kulturnim dobrima na području grada Novalje nalaze se i etno zona Lun, kula Kaštel, različita arheološka nalazišta, kao i brojne tradicionalne manifestacije.

Općina Kolan raspolaže manjim brojem kulturnih dobara i povijesnih spomenika, a dominiraju srednjovjekovne crkve, staro rimsko imanje i stare rimske vile, ostaci zidina nekadašnjih naselja, postav etnografske zbirke te suhozidi.¹⁵

U općini Poveljana dominiraju arheološki lokaliteti iz srednjeg vijeka i jedan iz antike, te crkve i sakralni predmeti (*Provedbeni program općine Poveljana 2021.-2025*, 2021:19). Može se zaključiti kako Poveljana i Kolan, premda raspolažu sa nešto manje povijesnih i kulturnih resursa i ti resursi, ukoliko su kvalitetno predstavljeni i održavani, mogu privući posjetitelje koje zanima kulturno-povijesna baština.

¹⁴ Turistička zajednica grada Novalje (2018). Podvodni svijet. URL: <https://visitnovalja.hr/podvodni-svijet/> (pretraživano 5. 1. 2024.)

¹⁵ Portal Visit Kolan. Kulturno-povijesna baština. URL: <https://www.visitkolan.hr/kulturno-povijesna-bastina> (pretraživano 5. 1. 2024.)

6. ZAKLJUČAK

Zbog specifičnog reljefa i geomorfoloških obilježja, oskudne vegetacije, specifičnih klimatskih obilježja, otok Pag je poznat i kao „mjesečev otok“ i „otok kamena“. Otok Pag je najveći sjevernodalmatinski otok koji ima najrazvedeniju obalu među hrvatskim otocima te je jedini hrvatski otok koji je u administrativnom smislu „podijeljen“ između dvije županije, Zadarske i Ličko-senjske. Samo 2 % otoka Paga prekriveno je tlima, a 5 % površine šumska su područja. Vegetacija je zbog specifičnih klimatskih uvjeta i geografskog položaja pretežno oskudna, posebno na istočnoj strani otoka. Međutim, zbog geološke strukture koju obilježavaju flišne naslage, na otoku se nalaze i travnjaci, pašnjaci, duboke uvale i pojave blata (od kojih su neka ljekovita), slatka i bočata voda i dr. Otok je poznat po uzgoju ovaca, vinogradarstvu i maslinarstvu, što su sve tradicionalne otočne djelatnosti. U Republici Hrvatskoj, ali i šire, poznati su paška janjetina te paški sir, posebne sorte vinove loze i vrste vina. No, za suvremeni razvoj otoka Paga najvažnija gospodarska djelatnost je turizam.

U recentnom razdoblju, do izbijanja pandemije, na otoku Pagu se bilježi stalni porast turističkog prometa, kako turističkih dolazaka tako i noćenja. Nakon pandemije slijedi oporavak turističkog tržišta pa se dolasci i noćenja ponovno povećavaju. U 2022. godini ostvareno je 456.306 turističkih dolazaka te 3.042.689 noćenja, što je do sada najveći turistički promet. Međutim, dolasci i noćenja nisu ravnomjerno raspoređeni po turističkim mjestima. Najveći turistički promet ima područje grada Novalje te je taj promet činio čak 62 % svih dolazaka otoka Paga u 2022. godini. Slijedi grad Pag s udjelom od 26 % turističkog prometa. Na trećem mjestu je općina Kolan s udjelom od oko 8 %, a potom općina Poveljana s udjelom od oko 3 % turističkog prometa. Važno je istaknuti činjenicu kako čak oko 91 % svih turističkih dolazaka u 2022. godini čine strani turisti, što pokazuje koliko je otok atraktivan i privlačan stranim posjetiteljima.

Zbog brojnih specifičnosti, otok Pag posjeduje različite brojne elemente prirodne baštine i različite prirodne resurse. Zaštićenu prirodnu baštinu čine posebni i ornitološki rezervati Kolanjsko blato – Rogoza (općina Kolan) te Velo i Malo blato (općina Poveljana), dok je Dubrava – Hanzina značajni krajobraz i posebni šumski rezervat (grad Pag). Osim toga, značajan je i zaštićeni posebni geološko-paleontološki rezervat Crnika (grad Pag) te više područja koji su dio ekološke mreže Natura 2000. Većina elemenata prirodne baštine uključena su u turističku ponudu. Međutim, zamjetno je da su moguća poboljšanja turističke ponude integriranjem i prikladnim korištenjem prirodnih resursa u turističku ponudu. Pri tome, veliki

izazov predstavlja zaštita prirode, tj. zaštita okoliša i cjelokupne baštine, uz istovremeni razvoj turizma. Zbog toga se može reći da je turistička ponuda koja se temelji na prirodnoj baštini ograničena, no također i specifična. Elementi prirodne baštine idealni su za rekreacijski i sportski turizam, za tzv. *zeleni turizam*. Otok obiluje pješačkim i biciklističkim stazama koje prolaze kroz zaštićena područja i brojne prirodne zanimljivosti i atrakcije. Poticaj sportskim i rekreativnim aktivnostima daju i akcije koje se realiziraju kroz projekte poput projekta *Pag Outdoor*, koji povezuje četiri aktivnosti na otvorenom: biciklizam, hodanje, penjanje te vožnju kajakom. Valja istaknuti projekt koji je značajno povećao dostupnost šumskog rezervata Dubrava – Hanzine izgradnjom poučne staze i uređenjem vidikovca što omogućuje razgledavanje Paškog zaljeva uz opuštanje u šumskom okruženju što je rijetkost na otoku Pagu. Među ostalim prirodnim atrakcijama su očuvane lunjske masline, prostor specifičan po velikom broju stabala maslina, ali i po njihovoj starosti od kojih se najstarije stablo masline procjenjuje na oko 2000 godina, a koje su također predstavljene javnosti. Na otoku se nalazi nekoliko područja s ljekovitim blatom, međutim, njih tek treba adekvatno integrirati u turističku ponudu. Prirodni resursi, kao što je fenomen (paške) bure i specifični reljefni oblici s jedne strane te očuvani suhozidi, autohtoni prehrambeni proizvodi, materijalna i nematerijalna baština imaju potencijal za dodatni razvoj posebnih oblika turizma kao što su kulturni, zdravstveni i gastronomski.

Područje otoka obiluje i kulturnom baštinom, što posebno vrijedi za gradove Pag i Novalju. Elementi kulturne baštine prikladni su za integriranje u turističku ponudu s elementima prirodne baštine, što pospješuje razvoj različitih selektivnih oblika turizma. U konačnici, može se zaključiti kako otok Pag obiluje elementima prirodne i kulturne baštine koji su važni atraktivni čimbenici za razvoj turizma. Stoga je potrebno integrirati elemente prirodne i kulturne baštine u jedinstvenu ponudu, ali i dodatno istražiti motive dolazaka turista te pojačati suradnju među svim turističkim zajednicama i drugim nositeljima turističkog razvoja na otoku. U smislu turističke potrošnje, turistički resursi sami po sebi ne znače puno ukoliko nisu kvalitetno i adekvatno uklopljeni u (jedinstvenu) turističku ponudu. Kako bi se turističkom ponudom razlikovao od drugih destinacija, turistički razvoj otoka Paga treba se fokusirati na razvoj i promociju specifičnih resursa i elemenata prirodne baštine kakvima i obiluje.

7. LITERATURA

1. Baran, V.; Grabovac, V.; Puljić, A. (2007). Zaštita prirodne i kulturne baštine s posebnim naglaskom na Eufrazijevu baziliku. *Metodički obzori*, 2(2), str. 94.-108.
2. Bašić, T.; Krajnović, A.; Bosna, J. (2015). Neke smjernice za brendiranje otoka Paga u funkciji razvoja turizma. *Holon*, 51(1), str. 92.-107.
3. Diklić, M. (2012). Knjiga o gospodarstvu otoka Paga. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, (54), str. 359.-360.
4. Faričić, J. (2003). Otok Pag na starim kartografskim prikazima. *Geoadria*, 8(1), str. 47.-126.
5. Faričić, J. (2012). *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*. Zagreb: Školska knjiga.
6. Gredičak, T. (2009). Kulturna baština i gospodarski razvitak Republike Hrvatske. *Ekonomski pregled* 60,(3-4), str. 196.-218.
7. Jadrešić, V. (2001): Mozaici za gospodarsku i turističku budućnost hrvatskih otoka: primjer: otok Pag. *Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 40(17), str. 271.-284.
8. Križman Pavlović, D.; Živolić, S. (2008). Upravljanje marketingom turističke destinacije: stanje i perspektive u Republici Hrvatskoj. *Ekonomska istraživanja*, 21(2), str. 99.-113.
9. Magaš, D. (2000). Contribution to the Knowledge of the Geographical Characteristics of the Pag Island. *Geoadria*, 5(1), str. 5.-48.
10. Mihelj, D. (2020). Endemi u Hrvatskoj, u: Galic, Lj.; Rupiće, Ž.; Salopek, H. Pag – otok s dva lica. *Mjesečna revija Hrvatske matice iseljenika*, 70(6), str. 33.-37.
11. Natura Jadera (2023). *Plan upravljanja ornitološkim rezervatima i područjima ekološke mreže otoka Paga (PU 6092-1) 2023.-2032*. Zadar: Zadruga Granum Salis.
12. Nejašmić, I. (2006). Depopulacija otoka Visa. *Geoadria*, 11(2), str. 283.-309.
13. Petricioli, I. (1952). Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu. *Starohrvatska prosvjeta*, 3(2), str. 105.-111.
14. Pirjevec, B. (1998). *Ekonomska obilježja turizma*. Zagreb: Golden Marketing.
15. Poštenjak, K. (2007). *Lunjske divlje masline – procjena starosti*. Lun.
16. Radman, Z. (2014). Prirodna i kulturna baština u prostornim planovima i sudjelovanje grana u javnopolitičkom procesu. *Godišnjak Titus* 6-7,(6-7), str. 499.-513.
17. Royle, S. (2001). *A Geography of Islands. Small island insularity*. London: Routledge.

18. Skračić, V.; Brozović-Rončević, D.; Čače, S.; Hilje, E.; Lisac, J.; Lončar, M.; Magaš, D.; Juran, K.; Jurić, A.; Vuletić, N. (2011). *Toponimija otoka Paga*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
19. Sorić, N. (2020). Tanac po naški, ples po paški, U: Galic, Lj.; Rupiće, Ž.; Salopek, H. Pag – otok s dva lica. *Mjesečna revija Hrvatske matice iseljenika*, 70(6), str. 26.-33.
20. Telišman-Košuta, N.; Ivandić N.; Marković, I. (2016). *Strateški plan razvoja turizma Grada Paga za razdoblje od 2016. do 2020. godine*. Zagreb: Institut za turizam.
21. Tomičić, Ž. (1996). Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu. *Arheološki radovi i rasprave*, 12(1), str. 291.-305.
22. Tutiš, V.; Kralj, J.; Radović, D.; Ćiković, D.; Barišić, S. (2013). *Crvena knjiga ptica Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo zaštite okoliša i prirode, Državni zavod za zaštitu prirode, Republika Hrvatska, str. 29.
23. UNESCO World Heritage Centre (2005). *Basic Texts of the 1972 World Heritage Convention*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
24. Ustav Republike Hrvatske. *Narodne novine* (Zagreb), br. 56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 5/2014.
25. Vukonić, B. (2005). *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej.
26. Zakon o zaštiti prirode. *Narodne novine* (Zagreb), br. 80/13, 15/18, 14/19, 127/19.

Internetski izvori:

1. Apartmani Petra Poveljana. URL: <https://www.vila-petra.com/pag.html> (pretraživano 06.11.2023.)
2. Camping Šimuni (2021). Paški most: vjetrovito čudo. URL: <https://camping-simuni.hr/hr/blog/paski-most-vjetrovito-cudo/> (pretraživano 14.11.2023.)
3. Državni zavod za statistiku (2023). Turizam. URL: <https://web.dzs.hr/Hrv/DBHomepages/Turizam/Turizam.htm> (pretraživano 14.11.2023.)
4. Google karte. URL: <https://www.google.hr/maps/@44.5152344,14.7923892,10z?hl=hr&entry=ttu> (pretraživano 26. 6. 2024.)
5. Grad Novalja (2014). Strateški plan destinacije do 2025. godine. URL: https://www.novalja.hr/db/db_dir/news/extra_dir/310520146bd9/prezentacija_sa_radi_onice.pdf (pretraživano 29.11.2023.)

6. Grad Novalja (2022). Provedbeni program Grada Novalje za razdoblje 2021.-2025. godine. URL:
https://www.novalja.hr/db/db_dir/news/extra_dir/06042022d6c4/provedbeni_program_grada_novalje_2021_-2025.pdf (pretraživano 16.11.2023.)
7. Grad Pag (2014). Otvorena izložba „Pradavno paško jezero“. URL:
<https://www.pag.hr/index.php/gradska-uprava/novosti-aktualnosti/1177-otvorena-izloba-qpradavno-pako-jezeroq> (pretraživano 5.1.2024.)
8. Grad Pag (2021). Provedbeni program Grada Paga za razdoblje 2021. – 2025. URL:
https://www.pag.hr/images/2022/provedbeniprogram/Provedbeni_program_Grada_Paga_za_razdoblje_2021.pdf (pretraživano 29.11.2023.)
9. Hrvatska katolička mreža (2021). Paški baškotin proizvodi se samo u benediktinskom samostanu u Pagu uz molitvu. URL: <https://hkm.hr/zivot/paski-baskotin-proizvodi-se-samo-u-benediktinskom-samostanu-u-pagu-uz-molitvu/> (pretraživano 4.12.2023.)
10. Institut za turizam (2024). Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj Tomas Hrvatska 2022/23. URL:
<https://www.htz.hr/sites/default/files/202312/TOMAS%20Hrvatska%202022%20-%202023.pdf> (pretraživano 03.03.2024.)
11. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Peloidi, URL:
<https://enciklopedija.hr/clanak/peloidi> (pretraživano 21.5.2024.)
12. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Prirodni resursi, URL:
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52558> (pretraživano 17.11.2023.)
13. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Svjetska prirodna i kulturna baština, URL:
<https://www.enciklopedija.hr/clanak/svjetska-prirodna-i-kulturna-bastina>
(pretraživano 17.11.2023.)
14. Magaš, D. (2011). Zemljopisna obilježja otoka Paga u funkciji upoznavanja njegove toponimije, URL:
https://www.researchgate.net/publication/285221327_Zemljopisna_obiljezja_otoka_Paga_u_funkciji_upoznavanja_njegove_toponimije_Geographic_Characteristics_of_the_Island_of_Pag_as_a_Means_of_getting_to_Know_its_Toponymy
(pretraživano 07.11.2023.)
15. Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja (2020). Natura 2000. URL:
<https://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/odrzivo-koristenje-prirodnih-dobara-i-ekoloska-mreza/ekoloska-mreza/natura-2000> (pretraživano 20.11.2023.)

16. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije (2021). Nacionalni plan razvoja otoka 2021.-2027. URL: https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/Otoci%20i%20priobalje/2021/Nacionalni%20plan%20razvoja%20otoka%202021.-2027._28.12.2021..pdf (pretraživano 08.11.2023.)
17. Musa, M. Pag – Staza „Život na Marsu“ (Life on Mars). URL: <https://croatiatravelreviews.com/pag-staza-zivot-na-marsu-life-on-mars/> (pretraživano 24.11.2023.)
18. Općina Poveljana (2021). Provedbeni program općine Poveljana 2021.-2025. URL: <https://tz-poveljana.hr/suhozidi/> (pretraživano 18.11.2023.)
19. Općina Poveljana. Ljekovito blato. URL: <https://poveljana.hr/o-poveljani-info/znamenitosti-poveljane/ljekovito-blato> (pretraživano 08.11.2023.)
20. Perla Tourist Agency. Ornitološki rezervat Malo blato. URL: <https://www.perla-pag.hr/index.php/hr/zanimljivosti/ornitoloski-rezervat-malo-blato> (pretraživano 18.11.2023.)
21. Portal eZadar (2020). U ornitološkim rezervatima Velo blato, Malo blato i Blato rogoza obnovljene su osmatračnice. URL: <https://ezadar.net.hr/dogadaji/3842886/u-ornitoloskim-rezervatima-velo-blato-malo-blato-i-blato-rogoza-obnovljene-su-osmatracnice/> (pretraživano 22.11.2023.)
22. Portal Indirektno. Zemlja ili mjesec? Sve ljepote Ličko-senjske županije: „Mjesečev otok“ Pag! URL: <https://indirektno.com/zemlja-ili-mjesec-sve-ljepote-licko-senjske-zupanije-mjesecev-otok-pag/> (pretraživano 08.11.2023.)
23. Portal Privatni smještaj (2022). Prirodna i kulturna baština otoka Paga. URL: <https://portal.privatnismjestaj.hr/clanak/prirodna-i-kulturna-bastina-otoka-paga> (pretraživano 06.11.2023.)
24. Portal Pun Kufer (2021). Čudesna strana Jadrana: Kolanjsko blato, neobična mediteranska močvara na Mjesečevu otoku. URL: <https://punkufer.dnevnik.hr/clanak/putovanja/cudesna-strana-jadrana-kolanjsko-blato-mediteranska-mocvara-na-mjesecevom-otoku---692882.html> (pretraživano 18.11.2023.)
25. Portal Pun Kufer (2022). Paški trokut: Otočki misterij koji nije razjašnjen posljednje 23 godine. URL: <https://punkufer.dnevnik.hr/clanak/zanimljivosti/sto-je-paski-trokut--724976.html> (pretraživano 10.11.2023.)

26. Portal Putni kofer (2021). Pag – otok sira, čipke, soli i više od 20 kilometara šljunčanih i pješčanih plaža. URL: <https://putnikofer.hr/mjesta/najljepša-mjesta-na-otoku-pagu/> (pretraživano 16.11.2023.)
27. Portal Turističke priče (2022). Atrakcija za pamćenje: U centru Novalje iz muzeja možete ući u kilometar dug antički vodovod. URL: <https://www.turistickeprice.hr/atrakcija-za-pamcenje-u-centru-novalje-iz-muzeja-mozete-uci-u-kilometar-dug-anticki-vodovod/> (pretraživano 5.12.2023.)
28. Portal Visit Pag Island. URL: <https://www.otok-pag.hr/> (pretraživano 24.11.2023.)
29. Portal Z NET. (Fotogalerija) zaljev u kojem su nekada živjeli krokodili Prošetajte novom poučnom stazom u šumi Dubrava-Hanzina u Pagu. URL: <https://www.znet.hr/2021/07/17/fotogalerija-zaljev-u-kojem-su-nekada-zivjeli-krokodili-prosetajte-novom-poucnom-stazom-u-sumi-dubrava-hanzina-u-pagu> (pretraživano 25.11.2023.)
30. Projekt Pag Outdoor. URL: <https://www.pag-outdoor.com/outdoor-usluge/> (pretraživano 22.11.2023.)
31. Radio Pag (2021). Na plaži Crnika nalaze se miocenske naslage stare 18 milijuna godina-Pronađen i zub krokodila. URL: <https://www.radiopag.hr/vijesti/1750-na-plazi-crnika-nalaze-se-miocenske-naslage-stare-18-milijuna-godina-pronaden-i-zub-krokodila.html> (pretraživano 20.11.2023.)
32. Renovables Verdes, Prirodna baština, URL: <https://www.renovablesverdes.com/hr/prirodna-ba%20c5%a1tina/> (pretraživano 17.11.2023.)
33. Sunturist Travel Agency. Bike – Kolan. URL: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/bike-i-e-bike/bike-kolan> (pretraživano 22.11.2023.)
34. Sunturist Travel Agency. Hike – Svetojanj. URL: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/planinarenje-i-setnje/hike-svetojanj> (pretraživano 24.11.2023.)
35. Sunturist Travel Agency. Walk - Kolanjsko blato. URL: <https://www.sunturist.com/hr/aktivnosti/hrvatska/planinarenje-i-setnje/walk-kolanjsko-blato> (pretraživano 22.11.2023.)
36. Turistička zajednica grada Novalje (2018). Ornitološki rezervati i ljekovita blata. URL: <https://visitnovalja.hr/ornitoloski-rezervati-i-ljekovita-blata/> (pretraživano 08.11.2023.)

37. Turistička zajednica grada Novalje (2018). Podvodni svijet. URL: <https://visitnovalja.hr/podvodni-svijet/> (pretraživano 5.1.2024)
38. Turistička zajednica Grada Novalje (2021). Pješačka staza – Paški trokut. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-paski-trokut/> (pretraživano 10.11.2023.)
39. Turistička zajednica grada Novalje. Pješačka staza Novaljsko polje. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-novaljsko-polje/> (pretraživano 24.11.2023.)
40. Turistička zajednica grada Novalje. Pješačka staza Svetojanj. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-svetojanj/> (pretraživano 24.11.2023.)
41. Turistička zajednica grada Novalje. Pješačka staza Svetojanj. URL: <https://visitnovalja.hr/pjesacka-staza-svetojanj/> (pretraživano 24.11.2023.)
42. Turistička zajednica Grada Novalje. URL: <https://visitnovalja.hr/istrazite-novalju/> (pretraživano 16.11.2023.)
43. Turistička zajednica Grada Paga. Dinjiška. URL: <https://tzgpag.hr/hr/vodic/mjesta-i-naselja/10-dinji%C5%A1ka.html> (pretraživano 20.11.2023.)
44. Turistička zajednica grada Paga. Paška čipka. URL: <https://tzgpag.hr/hr/posebnosti/%C4%8Dipka.html> (pretraživano 4.12.2023.)
45. Turistička zajednica grada Paga. URL: <https://tzgpag.hr/en/vodic/izleti/494-sv-vid-hike-pagtours.html> (pretraživano 09.11.2023.)
46. Turistička zajednica mjesta Stara Novalja (2022). Program rada turističke zajednice mjesta Stara Novalja sa financijskim planom za 2023. godinu. URL: <https://tzstaranovalja.hr/wp-content/uploads/2023/03/Program-rada-sa-fin.-planom-TZM-Stara-Novalja-za-2023.-1.pdf> (pretraživano 29.11.2023.)
47. Turistička zajednica općine Kolan. Kolanjsko blato – Rogoza. URL: <https://www.visitkolan.hr/ornitoloski-rezervat> (pretraživano 18.11.2023.)
48. Turistička zajednica općine Poveljana. Suhozidi. URL: <https://tz-poveljana.hr/suhozidi/> (pretraživano 18.11.2023.)
49. Vrtovi Lunjskih maslina. URL: <https://www.olive-gardens.eu/> (pretraživano 15.12.2023.)
50. Zadarski tjednik (2023). Skrивene ljepote i povijest otoka Paga bez kotizacije uz stručno vodstvo. URL: <https://zadarskitjednik.hr/zupanija-zadarska/skrivene-ljepote-i-povijest-otoka-paga-bez-kotizacije-uz-strucno-vodstvo-2507184> (pretraživano 20.5.2024.)

51. Zadarski list (2009). Znanstvenici očarani „pradavnim paškim jezerom“. URL: <https://zadarskilist.novolist.hr/novosti/znanstvenici-ocarani-pradavnim-paskim-jezerom/> (pretraživano 20.11.2023.)

8. POPIS ILUSTRACIJA

Popis slika:

Slika 1. Geografski položaj otoka Paga	3
Slika 2. „Mjesečev otok“	5
Slika 3. Vrh Sveti Vid – najviši vrh otoka Paga	6
Slika 4. Ljekovito blato Segal	7
Slika 5. Paški most	9
Slika 6. Dolasci turista na otok Pag u razdoblju 2018.-2022.	10
Slika 7. Broj noćenja turista na otoku Pagu u razdoblju 2018.-2022.....	11
Slika 8. Udio turističkih dolazaka na otok Pag u 2022. godini	12
Slika 9. Omjer dolazaka domaćih i stranih turista na otok Pag u 2022. godini	13
Slika 10. Kolanjsko blato na otoku Pagu	15
Slika 11. Velo blato.....	16
Slika 12. Plaža Crnika na otoku Pagu	18
Slika 13. Svjetionik na Rtu Sv. Nikola	20
Slika 14. Pješačke i biciklističke staze koje prolaze kroz Kolanjsko blato.....	21
Slika 15. Logotipi projekta Pag Outdoor	22
Slika 16. Life on Mars Trail	23
Slika 17. Utvrda Svetojanj	24
Slika 18. Vidikovac u posebnom šumskom rezervatu Dubrava – Hanzina	26
Slika 19. Vrtovi lunjskih maslina.....	27
Slika 20. Paška čipka.....	32
Slika 21. Paški baškotin	32
Slika 22. Paški trokut	33
Slika 23. Suhozidi u Povljani	35
Slika 24. Rimski vodovod u Novalji	36
Slika 25. Presentacija nalazišta potonulog broda u muzeju Novalja	37